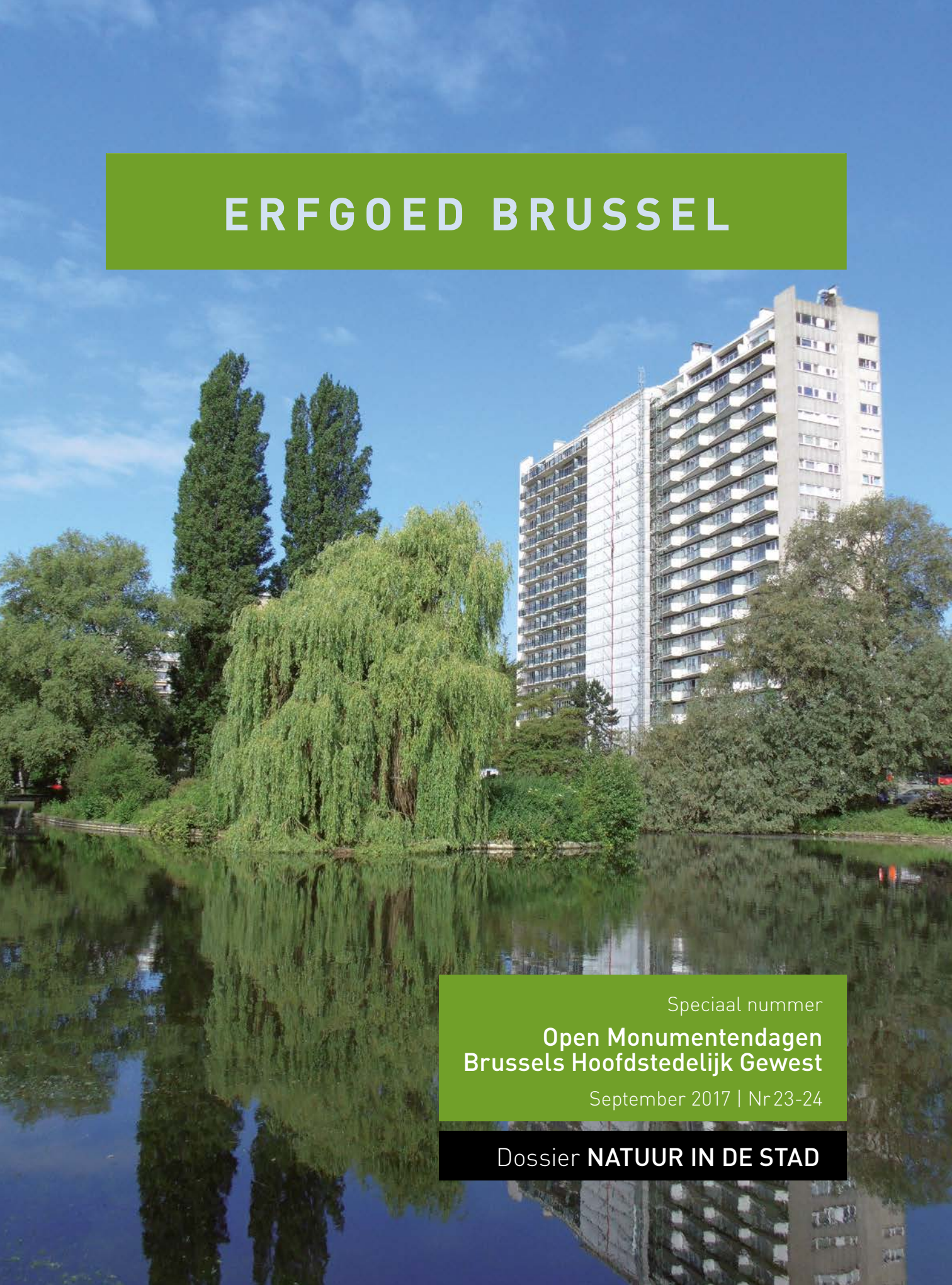

ERFGOED BRUSSEL

Speciaal nummer

**Open Monumentendagen
Brussels Hoofdstedelijk Gewest**

September 2017 | Nr 23-24

Dossier **NATUUR IN DE STAD**

ERFGOED BRUSSEL

April 2017 | Nr 22

Dossier ART NOUVEAU

REMIGIO CANTAGALLINA
Varia DE EIGENDOM LE FÈBURE

ERFGOED BRUSSEL

Foto omslag

Vijverpark, Anderlecht
(É. Stoller, 2017 © GOB).

DE ONTWIKKELING VAN DE SIERTEELT IN BRUSSEL

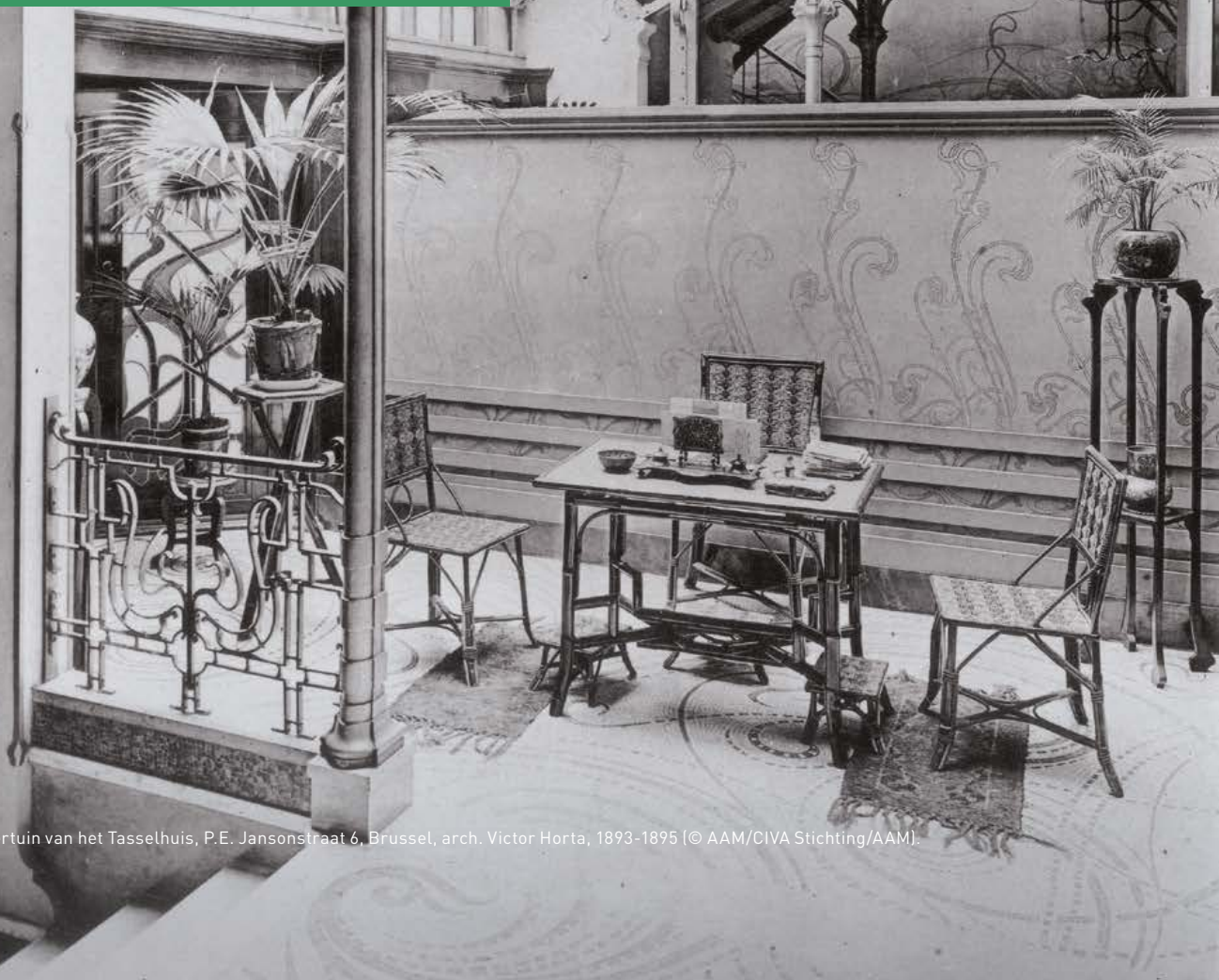
DE VOORLIEFDE VOOR KAMERPLANTEN IN DE 19DE EEUW

ERIC HENNAUT

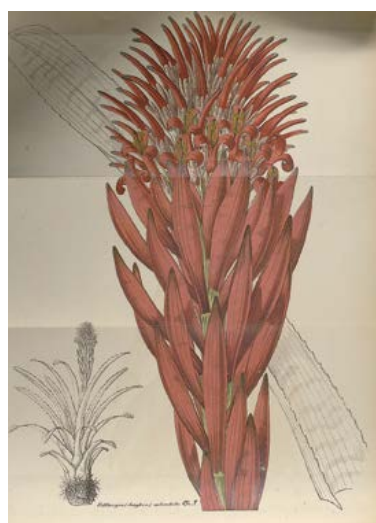
KUNSTHISTORICUS VAN DE CIVA STICHTING /
UNIVERSITÉ LIBRE DE BRUXELLES

DENIS DIAGRE-VANDERPELEN

PLANTENTUIN MEISE / UNIVERSITÉ LIBRE DE
BRUXELLES

IN DE EERSTE DECENNIA VAN DE 19DE EEUW ONTSTOND IN BRUSSEL, ZOALS ELDERS, BINNEN DE SOCIALE ELITE EEN PASSIE VOOR SIERTEELT, EN IN HET BIJZONDER VOOR EXOTISCHE PLANTEN. ER WERDEN VERSCHILLENDE VERENIGINGEN OPGERICHT, ZADEN EN PLANTEN UITGEWISSELD, GESPECIALISEERDE CATALOGI EN TIJDSCHRIFTEN GEPUBLICEERD, TENTOONSTELLINGEN EN WEDSTRIJDEN GEORGANISEERD. DE EERSTE HANDELAARS IN PLANTEN EN DE AVONTURIERS DIE DE WERELD RONDTROKKEN OP ZOEK NAAR ZELDZAME SOORTEN, DEDEN GOUDEN ZAKEN. Er werden parken, publieke tuinen, pleinen en promenades aangelegd en tegelijk deden sierplanten hun intrede in woningen en publieke gebouwen. Vele huizen hadden zelfs een wintertuin, een veranda, of koepels en bovenlichten om de planten in optimale omstandigheden te laten groeien. Dit artikel geeft een overzicht van deze tendens, op het kruispunt tussen romantiek en hygiënisme.

Afb. 1a, b en c.

Drie voorbeelden van planten opgedragen aan Brusselse persoonlijkheden: (1a) *Maelenia paradoxa*, orchidee in Brazilië verzameld door G. Crabbe en A. Deyrolle verwijst naar de naam van de gebroeders Vandermaelen, die erg actief waren in de Brusselse wetenschappelijke en sierteeltkringen. (1b) *Rogiera Amoena*, genoemd naar Charles Latour Rogier, minister van Binnenlandse Zaken, en promotor van land- en tuinbouw, (1c) *Billbergia jongheae splendida*, genoemd naar de Brusselse tuinbouwer J. De Jonghe die in het midden van de 19de eeuw verschillende expedities naar Brazilië om planten te verzamelen financierde. Chromolithografieën (Eigendom van de Belgische Staat in permanente bruikleen aan het Agentschap Plantentuin Meise).

Queteletia, *Maelenia*, *Galeottia*... of *Laelia jongheana*, *Discorea dejantiana*, allemaal namen van plantenfamilies en -soorten waar men in de 19de-eeuwse Brusselse tuinbouw de mond van vol had (afb. 1a,

b en c).¹ Want hoewel de hoofdstad al snel werd ingehaald door haar Gentse rivaal, was ze gedurende enkele decennia koploper in de passie voor en het kweken van planten.

DE BRUSSELSE SIERTEELT IN DE 19DE EEUW

Alles begon in 1822, in een stad die toen nog de tweederangs hoofdstad was van Nederland. In dat jaar

Afb. 2

De Kruidtuin van Brussel, centrum van de Brusselse sierteelt, maar ook oorzaak van de giftige sfeer die gedurende decennia binnen de sector heerste. De overname door de Staat moest een einde maken aan deze situatie (verz. D. Diagre-Vanderpelen).

werd de *Société (weldra 'royale') de Flore de Bruxelles* opgericht, die naar eigen zeggen afstamde van de in 1660 opgerichte *Confrérie de Sainte Dorothee*, die de bloemen leverde voor het altaar van de heilige Dorothea in de Kapellekerk maar werd afgeschaft door keizer Jozef II. Deze historische verwijzing diende echter vooral om de vereniging cachet te verlenen. De adel en de rijke burgerij, kortom de sociale elite, vormden de belangrijkste voortrekkers van de vereniging. Ze omringden zich met lokale tuinbouwers die weliswaar een tweederangs statuut toebedeeld kregen, maar toch onmisbaar waren voor de werking van de vereniging. Haar belangrijkste opdracht was immers bloemententoonstellingen te organiseren, naar het voorbeeld van die van de in 1808 opgerichte Koninklijke Maatschappij voor Landbouw en Kruidkunde van Gent.

In 1826 vestigde zich een nieuwe vereniging in de stad, de Koninklijke maatschappij voor kruid-, bloem- en

boomkwekerijen der Nederlanden. Deze aandelenvennootschap richtte in 1829 de Brusselse Kruidtuin op en legde er de financiële basis van (afb. 2). De Kruidtuin werd door de staat en de stad gesubsidieerd, maar haar –nooit waargemaakte– wetenschappelijke ambities konden haar commerciële aanpak niet verhullen. Er werden planten, zaden en bollen verkocht, aangeprezen in catalogi waarvan de eerste al voor 1830 verscheen. Deze op winst gerichte praktijken waren weinig bevorderlijk voor de sfeer binnen het Brusselse sierteeltmilieu, zoals verder nog zal blijken.

Nog voor de gebeurtenissen van september 1830 verscheen *Sertum Botanicum* (1828-1832), het eerste tijdschrift voor sierteelt van de hoofdstad, een luxueuze publicatie met 600 gekleurde platen die overduidelijk op een rijk publiek mikte. Ook werden de eerste bloemenwedstrijden georganiseerd in de Kruidtuin. Zoals de meeste grote Europese steden in die tijd, was

Brussel in de ban van bloemen, een passie die allengs nog zou toenemen.

FLORA IN DE HOOFDSTAD VAN HET NIEUWE BELGIË

De uitbouw van een sierteeltplatform was enkel mogelijk wanneer er voldoende vraag en aanbod voorhanden was, naast media-aandacht en een sociaal draagvlak dat werd gegeneerd door verenigingen en tijdens evenementen. In Brussel ontbrak niets van dit alles, integendeel –hoewel dat niet vanzelf tot succes leidde.

De hoofdstad van de nieuwe staat was een centrum van macht, geld en elites, die parlementariërs, handelaren, diplomaten, bankiers, advocaten, kortom: een schare invloedrijke mensen aantrok. Op sociologisch vlak waren alle parameters voorhanden om in Brussel een markt voor luxeproducten uit te bouwen, en daar hoorden ook planten bij. De

Kruidtuin –vanaf 1870 de Nationale Belgische plantentuin– plukte daar volop de vruchten van, wat niet overal in goede aarde viel. Vanaf 1835 kaartten een vijftiental plantenkwekers en bloemen- en groentehandelaren van Brussel en omgeving de oneerlijke concurrentie aan van de activiteiten van de Kruidtuin, die door de overheid werd gesubsidieerd.

De oprichting van de verenigingen was een uitvloeisel van de macht die de burgerij op de maatschappij uitoefende. Haar dromen, waarden en verwachtingen werden richtinggevend. Los van hun aandachtsveld, vormden deze verenigingen al snel een hecht netwerk. In de hoofdstad en haar voorsteden waren de Kruidtuin en de zoo van Brussel, beide commerciële verenigingen, actief naast de *Société royale de Flore* (SRF), de *Société royale linnéenne* (*Société royale linnéenne Flore* - 1835),

Afb. 3

Alphonse Balat, decoratie van de Magdalenamarkt, Duquesnoystraat in Brussel, voor het feest van de *Cercle artistique et littéraire* van 26 september 1848. Gaanderij rond de benedenverdieping. Tekening en lithografie van Stroobant, figuren van Huart in DERO-BECKER, *Souvenirs de la Fête donné le 26 septembre, 1848 par le Cercle artistique et littéraire* [...], Brussel, 1849 (© KBR Prentenkabinet).

de *Société d'Horticulture et d'Agriculture de Laeken* (1857), de *Société des Conférences agricoles et horticoles d'Ixelles* (1862), de *Société d'Horticulture et d'Agriculture de Schaerbeek* (1878). In de loop der jaren kwamen daar nog verenigingen bij in Ukkel, Sint-Gillis, Etterbeek... De ontplooiing van dergelijke verenigingen daar toont aan hoe de elites zich al voor het midden van de 19de eeuw in een uitdijende cirkel rond de vijfhoek gingen vestigen, waar ze 'buitenhuizen' bouwden, vaak voorzien van serres.

De voorliefde van de sociale elite voor –exotische– planten is te verklaren door het feit dat de sierteelt zowel uiterlijke als innerlijke rijkdom weerspiegelde. Een serre was inderdaad een 'Eden' waar de meest exuberante planten van de 'Schepping' groeiden en die aanzette tot de contemplatie van het genie van de 'Schepper'. De notabele kon er ook zijn succes tentoonspreiden door het equivalent van het loon van enkele honderden dagen van een tuinman te spenderen aan een cactus of een orchidee. Dat dit een vruchtbare combinatie was, bewijst het aantal min of meer professionele plantenproducenten en -invoerders die enkele decennia lang de serres van de welgestelde Brusselaars bevoorraadden. Bovendien werden morele deugden toegekend aan het kweken van bloemen, ook al was het maar op enkele vierkante meter: bloemeteelt zou heilzaam zijn voor de arbeidersklasse. Men hoopte zelfs dat de tuin het uiteindelijk zou winnen van het cabaret...

Wie waren de producenten in de hoofdstad? Om de belangrijkste te noemen –zij die op hun kosten vertegenwoordigers naar andere continenten stuurden om er planten op te sporen en daarmee schitterden in wedstrijden– moeten we beginnen met het in 1830 opge-

richte *Établissement géographique de Bruxelles* (EGB in Sint-Jans-Molenbeek). Dit was een private wetenschappelijke instelling die strikt genomen geen commercieel doel had, maar desondanks toch planten verkocht. Ze stuurde als eerste verzamelaars naar het buitenland –eerst en vooral naar Brazilië, tussen 1832 en 1834. In dezelfde periode trok Louis Van Houtte (1810-1876) naar hetzelfde continent voor een rijke Brusselse liefhebber en voor de Kruidtuin, waarvan hij in 1836 commercieel directeur werd. Dankzij zijn Zuid-Amerikaanse netwerk importeerde hij prachtige, kostbare orchideeën en gaf hij de instelling op dat vlak naam en faam. Hij nam in 1838 ontslag en vestigde zich in Gent om daar een van de bekendste siertelers ter wereld te worden. Henri Galeotti (1814-1858) trok in opdracht van de EGB naar Mexico en vestigde zich daarna in de Grensstraat te Sint-Joost-ten-Node. Hij maakte naam als cactusspecialist, maar sloot zijn handel in sierplanten –ongetwijfeld ten gevolge van de economische crisis van 1840– om van 1853 tot 1858 op zijn beurt directeur te worden van de Kruidtuin. Op datzelfde moment gaf ook Jean De Jonghe (1802-1876), die een tijdlang een handel uitbaatte in de Visitandinenstraat en daarna in Sint-Gillis, er de brui aan. Zijn verzamelaars, onder wie Joseph Libon (1821-1861), stuurden hem planten uit Brazilië. In het midden van de jaren 1850 ging hij zich echter uitsluitend toeleggen op fruitbomen. De machtigste en meest briljante sierteler –en een van de bekendste ter wereld– was Jean Linden (1817-1898), zowel directeur van de gigantische commerciële serres op het plateau boven het Leopoldpark als van de zoo van Brussel, die in datzelfde park lag. Als voormalig verzamelaar in Latijns-Amerika, droeg hij meer dan wie ook bij aan

de roem van de Brusselse sierteelt. Linden schitterde in Brussel en omstreken maar ook in het buitenland op tal van tentoonstellingen in de meest begeerde categorieën, waaronder die van 'recent geïmporteerde planten'. Hij was medeoprichter van de *Orchidéenne* (1888), een Brusselse vereniging gewijd aan het kweken van orchidaceae. Naast deze grote namen was er een hele reeks tweederangs siertelers, soms ook groentetelers, die de talrijke bloemenverkopers en andere kleinhandelaren op de Grote Markt en in de Magdalenamarkt (afb. 3) voorraadden.

Er waren ook tal van publicaties voorhanden. Na *Sertum Botanicum* werd in Brussel tussen 1833 en 1838 *L'Horticulteur Belge* (afb.4) uitgegeven, gevolgd door *Journal d'Horticulture pratique de la Belgique* (dat startte in 1843-1844 en meerdere

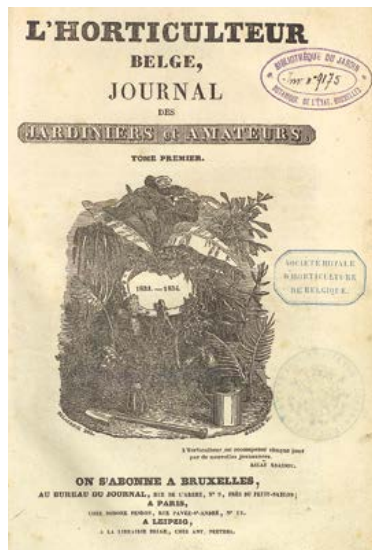
jaren werd geleid door Galeotti), *L'illustration Horticole* (1869-1896) van Linden en *Pescatorea* (1854-1860?), *Hortus Lindenianus* (1859-1860) en nog vele andere titels. In 1906 verscheen *La Tribune Horticole* (1906-1940). Deze en soortgelijke tijdschriften in andere Belgische steden waren een vaak luxueus middel waarmee de grote siertelers de nieuwe producten aan de man brachten die hun verzamelaars meebrachten of die ze door selectie of uitwisseling met collega's verwierven. Hoe dan ook, de dynamiek op het vlak van sierteelt in Brussel was alom zichtbaar.

GOEDE EN SLECHTE TIJDEN

Brussel had dus alle troeven in handen voor de uitbouw van een bloeiende sierteelt en dat gebeurde ook, wat men hier vandaag ook over beweert. Het aantal leden van lokale verenigingen voor sierteelt spreekt in dat verband boekdelen. De *Société linnéenne*, die haar eerste tentoonstelling hield in 1843, telde vijf jaar 93 leden. Twintig jaar later waren dat er al 1.000! De *Société de Flore* had in 1839 amper 100 (effectieve) leden, maar in 1866 liep dat aantal eveneens op tot een duizendtal. In deze decennia ontstonden ook diverse verenigingen in de buitenwijken. Men kan dus zonder overdrijven van een rage spreken.

Wie waren die leden en welk beeld werd er destijds van opgehangen? In een artikel dat in *La Voix du Peuple* verscheen ter gelegenheid van de internationale tentoonstelling van de *Société royale de Flore* in 1864, trachtte Jean de Bruxelles hen te omschrijven.² Hij deelde ze in twee grote categorieën in. Vooreerst diegenen die voor het geld exposeren, of "tous ceux qui vivent du commerce des plantes. [...] À eux la palme": ze koesteren rijkdommen in hun ser-

res en treden ermee naar buiten wanneer "ils sont sûrs du triomphe, car pour eux la médaille n'est pas un vain honneur, c'est une réclame, c'est une enseigne, c'est une occasion de débiter leur marchandise." Vervolgens diegenen die louter voor de eer exposeren: "tous les amateurs", "au cœur tendre", die een serre hebben en die zich door hun tuinier laten overtuigen om planten te kopen waarmee ze kunnen meedingen naar een medaille. Hierbinnen bestaan er verdere categorieën: de 'amateur savant' die op de hoogte blijft door het lezen van botanische werken, nieuwe planten gaat kopen in Gent – een opmerking die suggereert dat Brussel in die tijd al was voorbijgestoken door deze Vlaamse stad – en zo over zich laat spreken. Spottend voegt de journalist eraan toe: "Presque tous les amateurs de cette catégorie ont un gros ventre et des lunettes." Een andere subcategorie is de 'amateur pratique' die "tripote lui-même de ses blanches mains, de concert avec un demi-jardinier ou avec un quart de jardinier, les plantes de sa petite serre." Hij verpot eindeloos zijn planten en schat aan tafel met zijn echtgenote zijn kansen in om een medaille te winnen. Hij is verwant aan de 'amateurs blasés' – "ceux-là laissent faire leurs jardiniers à leur guise" en die het onverschillig laat of ze al dan niet succes hebben met hun collecties – en 'l'amateur véritable.' Over deze laatste schrijft de journalist: "Il y en a peu dans ce genre, c'est celui qu'une longue pratique a initié aux secrets et aux ficelles du métier." Uit zijn bitterzoete pen vloeit tot slot een analyse die de Brusselse welvaart, mentaliteit en sierteelt met elkaar in verband brengt: "Mais il y a un fait frappant et qui est un signe de l'aisance publique et de la douceur des mœurs, c'est l'immense expansion du goût des fleurs. Parcourez les nouveaux quartiers de la capitale, il n'est pas de rues où vous ne trouverez

Afb. 4

In 1833 publiceerde Louis Van Houtte in Brussel het eerste nummer van *L'Horticulteur Belge*. Het blad verscheen tot in 1838. Andere Brusselse tijdschriften zouden volgen. Uit deze publicatie blijkt dat de markt voor sierplanten toen al stevig gevestigd was (Eigendom van de Belgische staat in permanent bruikleen aan het Agentschap Plantentuin Meise).

Afb. 5

Festzaal van de *Société de la Grande Harmonie* in Brussel, gemaskerd galabal, 1887. Tekening van Bulens in *Le Globe illustré*, deel II, nr. 27, 3 april 1887, p. 315 (© KBR Leeszaal).

plusieurs fenêtres garnies de belles fleurs; ainsi, ce goût s'est tellement répandu, qu'il a même gagné les journalistes, car dimanche, à mon insu et sans m'en apercevoir, je me suis retrouvé emmené à la porte du Jardin botanique."

Nochtans verbergen deze cijfers en woorden een resem klachten en angsten, en tal van complexen en onenigheden. Een cruciaal element in de problemen die Brussel op dit vlak kende, was het al eerder vermelde onoplosbare meningsverschil tussen de professionele siertelers en de Kruidtuin. In theorie werd de Kruidtuin gesubsidieerd door de overheid om zich enkel en alleen aan onderzoek en onderwijs te wijden. In de praktijk kwam daar echter weinig van terecht en werd de meeste energie gestoken in de verkoop van planten. Die concurrentie met de plaatselijke siertelers zorgde voor de nodige afkeer en vergiftigde decennia lang het klimaat van de Brusselse sierteelt. Omdat de Kruidtuin door de lokale kwekers werd gemeden, ontstond een chronisch gebrek aan geschikte locaties voor tentoonstellingen. Verrassend

genoeg leidde de onderlinge concurrentie tussen de organisatoren ook tot een ander probleem. In de tweede helft van de eeuw waren er immers zoveel tentoonstellingen dat de verenigingen onderling begonnen te kibbelen over de beste periodes. Tot slot vermeldden sommige bronnen ook een gebrek aan dynamiek in Brussel, een zwakheid waardoor de stad haar leidende

positie kwijtspeelde en werd voorbijgestoken door Gent.

Voor een goed inzicht in de Brusselse sierteelt moeten we ook even stilstaan bij de evolutie van twee eerbiedwaardige Brusselse verenigingen die verschillende wegen insloegen: de elitaire *Société royale de Flore* (SRF) en de 'democratische' *Société royale linnéenne Flore* (SRL), die een afsplitsing was van de eerste. Het sociologische verschil mondde inderdaad uit in een filosofische breuk, die zelfs in hun tentoonstellingen zichtbaar was. De SRF organiseerde luxe tentoonstellingen en wedstrijden, vooral gericht op prachtige bloemen en bijzondere planten. De SRL hanteerde een meer praktische en wetenschappelijke benadering. In haar wedstrijden waren er, naast de klassieke nieuwe of zeldzame planten, ook categorieën voor groente- en fruittelers. De SRL vond een tijdlang onderdak bij de EGB van de gebroeders Vandermaelen en zelfs in lokalen van de *Université de Bruxelles*, wat haar een filosofisch cachet gaf. Op het einde van de 19de eeuw groeiden beide

Afb. 6

Wintertuin van het *Institut chirurgical du docteur Verhoogen*, Maria-Theresiastraat 98 in Sint-Joost-ten-Node. Oude prentbriefkaart (© AAM/CIVA Stichting, Brussel).

Afb. 7

Kapel-serre in de koninklijke serres van Laken, arch. Alphonse Balat, ca. 1895. Het interieur wordt gedomineerd door een *Livistona australis* van meer dan twintig meter hoog in DE BOSSCHERE, Ch. *Les Serres royales de Laeken*, Brussel en Parijs, 1920 (© CIVA Stichting, Brussel, Afdeling TLSE).

verenigingen geleidelijk naar elkaar toe, wat in 1935 tot hun fusie leidde.

Kortom, hoewel Gent vanaf het begin van de 19de eeuw het epicentrum was van de nationale sierteelt, was Brussel eveneens bijzonder actief in dit domein. In de hoofdstad concentreerden zich niet alleen macht en geld, maar vestigden zich ook tijdschriften, verenigingen, wedstrijden, belangrijke plantenhandelaars, de Kruidtuin en privéserres die later, samen met de elite, uitzwermden naar de buitenwijken. Het is niet uitgesloten dat de Brusselse sierteelt met zijn tientallen verenigingen uiteindelijk oververzadigd raakte door de talloze tuinevenementen en dat dit tot een zekere vermoeidheid of energietekort leidde.

GEBOUWEN EN PLANTEN

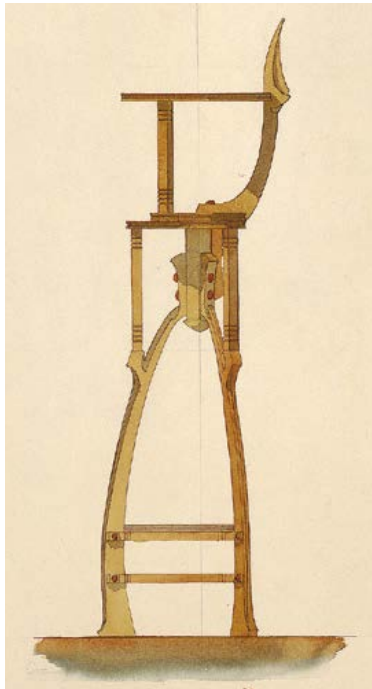
In de loop van de 19de eeuw verschenen geleidelijk aan potten en planten in openbare en privégebouwen – wat hun uitzicht en esthetiek soms radicaal veranderde. Tot

dan toe waren, op enkele uitzonderingen na, alleen snijbloemen een kortstondige dialoog aangegaan met de decors en het meubilair. Deze evolutie was mogelijk dankzij de spectaculaire ontwikkeling van de sierteelt en deed zich voor in alle westerse landen, uiteraard met regionale verschillen.³ Ze verliep parallel aan de beweging die een steeds grotere plaats opeiste voor groen in het stedenbouwkundig concept. Grote stadsparken, publieke tuinen en plantsoenen, met bomen afgeboorde lanen, grasperken met bloemkorven, spektakelzalen, versierd met palmen, wintertuinen en veranda's, salons, eetkamers en vestibules versierd met allerlei plantensoorten, bloemen op damescorsages of in knoopsgaten: het waren allemaal manieren om de stedeling in contact te brengen met de plantenwereld, terwijl de echte natuur zich almaar sneller verwijderde van de groeiende steden. Er bestond ook een brede consensus over het idee – gevoed door de romantische traditie en hygiënistische theorieën – dat deze 'derde natuur' van de stad,

hoe artificieel ze ook was, essentieel was voor de morele en fysieke gezondheid van de moderne mens.

Er bestond echter ook huivering tegenover deze plantaardige overwoekering van de architectuur. Meer bepaald voor de bloemengeur werd streng gewaarschuwd: *"parmi les fleurs que l'on cultive ordinairement dans les salons ou les boudoirs, il en est qui exhalent des odeurs qui sont d'autant plus malsaines qu'elles sont plus fortes ou plus aromatiques. Nous ne connaissons rien de plus pernicieux que les émanations de ces fleurs; elles charment, elles enivrent par leurs parfums délicieux mais trompeurs, et finissent par troubler et affaiblir le système nerveux. Combien de belles dames, constamment renfermées dans leur salon ou dans leur boudoir, orné de fleurs odorantes, qui arrivent à cet état voisin du somnambulisme, ou à cet état d'irritation constitutionnel que l'on est convenu d'appeler vulgairement 'état nerveux' et qui n'a d'autre cause, le plus souvent, que l'action continue sur l'organisme d'un air imprégné de substances odorantes."* *"Particulièrement dangereuses"* zijn narcissen, hyacinten, knolgewassen, reseda, oranje- en citroenbloesem, heliotroop, lelies en rozen.⁴

Serres staan symbool voor de greep van de mens op de flora en vormen een onmisbaar en alomtegenwoordig ankerpunt voor de ontwikkeling van kamerplanten. De meeste planten die te vinden waren in gebouwen, werden in serres gekweekt. Exemplaren die verzwakt waren in slecht verlichte en verluchte ruimten, die te veel of te weinig verwarmd werden en vervuild waren door gasverlichting en stof, keerden voor korte of langere tijd terug naar de serre om weer op krachten te komen. Daar heersten immers de ideale omstandigheden voor het kweken van planten. Serres ston-

Afb. 8

Ontwerp van Paul Hankar voor een palmstaander voor het eresalon van de Kongotontoonstelling in Tervuren in 1897 (© KMKG, foto AAM/CIVA Stichting, Brussel).

Afb. 9

Wintertuin van de Beursschouwburg in Brussel, arch. Alban Chambon, 1885 (© AAM/CIVA Stichting, Brussel).

den ook model voor nieuwe architecturale typologieën, die op hun beurt de introductie van planten aanwakkerden in een almaar groter aantal openbare en privégebouwen: wintertuinen, veranda's, koepels, bovenlichten, glazen wanden...

Naast vrijstaande serres hadden herenhuizen of buitenhuizen vaak een wintertuin waarvan de structuur in glas en staal verankerd was op het metselwerk. Meestal vormde de serre een uitbreiding van het salon, maar ze kon zich ook tegen een zijgevel bevinden of een galerij vormen tussen twee volumes. In de traditionele tweegevelwoning tussen gemene muren, kreeg de wintertuin de vorm van een veranda; een ruim beglaasd vertrek in het verlengde van de enfilade van salon en eetkamer en grenzend aan de tuin. In de wintertuin en de veranda werden meestal de meest spectaculaire, kostbare en kwetsbare

soorten gezet, maar al snel doken ook in de andere woonvertrekken planten op: in de salon, eetkamer, vestibule, hal, antichambre, trapenhuis, galerij, bibliotheek, boudoir, bureau... (zie. p.46).

Ook in gebouwen voor vertier – balzalen, theaters, restaurants, cafés, casino's –, aanlokkelijke plaatsen die bijzonder gevoelig waren voor mode en exotisme, werden welig tierende planten geïntroduceerd (afb. 5 en verder afb. 9). In publieke gebouwen zoals gemeentehuizen, waren ze dan weer op een discretere manier aanwezig. Planten raakten eveneens ingeburgerd op de grote tijdelijke tentoonstellingen van de 19de eeuw. De omvang van de beschikbare ruimte (hal, overdekte markt) leidde soms tot monumentale composities geïnspireerd op tuinen met rocailles, beelden, waterbekkens, watervallen en fonteinen (zie afb. 3). Ook in ziekenhuizen deden planten

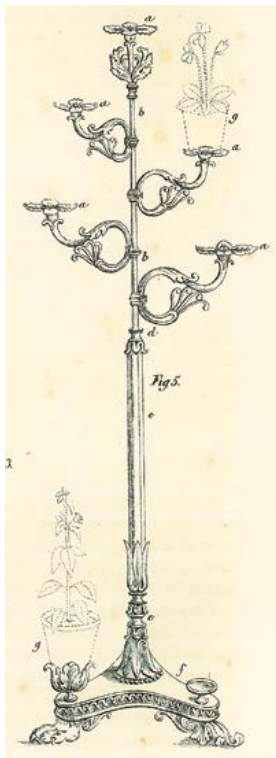
hun intrede, in wintertuinen of een beglaasde galerij waar de patiënten vertoefden (afb. 6).

De kerk stond positief tegenover de verspreiding van exotische planten en moedigde het kweken van planten aan "*qui tend à élever l'âme vers l'Auteur de tout ce qui existe.*"⁵ De katholieke instellingen – kerken, kloosters en scholen – bleven dan ook niet achter en introduceerden planten in hun interieurs, weliswaar aangepast aan hun specifieke tradities en gebruiken. De meest indrukwekkende verwezenlijking is allicht de kapel-serre of ijzeren kerk die Alphonse Balat in het begin van de jaren 1880 ontwierp voor de koninklijke serres van het kasteel van Laken (afb. 7). Het is een toonbeeld van de merkwaardige ambiguïteit tussen binnen en buiten, tussen architecturale en natuurlijke ruimte, die zo kenmerkend is voor de hele 19de eeuw.

WAAR EN HOE DE PLANTEN ETALEREN

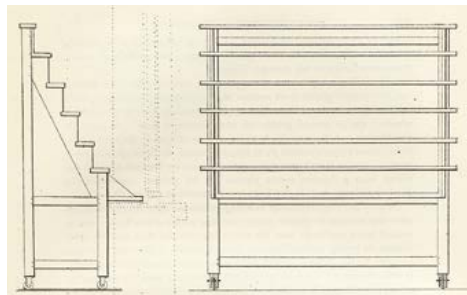
Planten worden op verschillende manieren binnengebracht in de architectuur. In het begin van de 19de eeuw kende vooral de bloembak veel succes, een meubel met een ondiepe bak – vaak voorzien van nog een metalen bak – op een voet. Ze bevonden zich meestal op tafelhoogte en ritmeerden de kamers met compacte plantenmassa's waar de talrijke bloemen kleur aan gaven. Later, naarmate exotische planten met decoratieve bladeren in trek kwamen, ontstonden in hoogte variërende dragers – 'piëdestallen', vierpoten, zuiltjes – die trapsgewijze, complexere composities mogelijk maakten. Ontwerpers gaven deze meubelen vaak erg verzorgde vormen. Zo ontwierp Victor Horta elegante vierpoten in art nouveau-stijl en tekende Paul Hankar een bijzonder origineel model voor een palmenstatief voor de Kongotentoonstelling in Tervuren (afb. 8). Ze waren soms erg groot, zoals de metershoge sokkels van Alban Chambon in de wintertuin van de voormalige Beursschouwburg (1886) (afb. 9).

In de loop der jaren werden in de tijdschriften tal van modellen voorgesteld, waarvan niet duidelijk is hoeveel succes ze kenden. In 1836 publiceerde *L'Horticulteur belge* een metalen bloempotstaander die "pare d'une manière tout à la fois riche et agréable les antichambres, les vestibules, les paliers, etc." (afb. 10).⁶ Een artikel in de *Annales de la Société royale d'agriculture et d'horticulture de Gand* van 1845 prees een getrapte rek op wielen aan, waarop een honderdtal bloempotten konden staan, die men naargelang het seizoen dicht bij of verder van het venster kon zetten. Op de onderste trap was plaats voor een miniatuurserre vol exotische varens, vetplanten, cac-

Afb. 10
Metalen bloempotstaander voor gebruik in een appartement in *L'Horticulteur belge*, oktober 1836, p. 325, afb. 5 [Eigendom van de Belgische staat in permanent bruikleen aan het Agentschap Plantentuin Meisel].

tussen of zelfs ananassen (afb. 11).⁷ In 1878 stelde de *Revue de l'horticulture belge et étrangère* een gietijzeren pot op voet voor met dubbele bodem en een geperforeerde zinken plaat waarlangs het overtollige water langs de voet kon wegvloeien. Men kon de pot eraf nemen en naar buiten dragen om de planten te gieten of te besproeien "sans craindre de gâter les tentures du salon ni les tapisseries de la chambre." (afb. 12).⁸ Planten werden ook in korven aan het plafond of de wand opgehangen, wat vooral handig was voor doorgangsruimten zoals portieken, vestibules, galerijen, tentoonstellings- of balzalen. De elegante, maar moeilijk te onderhouden ophangsystemen van de tweede helft van de 19de eeuw hadden

Afb. 11
Getrapte rek op wielen waarop een honderdtal bloempotten kunnen staan, voor gebruik in een appartement in *Annales de la Société royale d'agriculture et de botanique de Gand*, 1845, nr. 8, p. 335 (© CIVA Stichting - Afdeling TLSE).

Afb. 12
Gietijzeren bloempot op voet met dubbele bodem voor kamerplanten. Hij is gevuld met een kleine palm en *Isolepis* in *Revue de l'horticulture belge et étrangère*, 1878, nr. 7, afb. 23, p. 165 (© CIVA Stichting - Afdeling TLSE).

meestal een binnenpot in zink en een decoratieve, opengewerkte buitenpot. Tussen beide werd een laag mos aangebracht die soms werd bijgekleurd om vroegtijdige vergelting te voorkomen.⁹

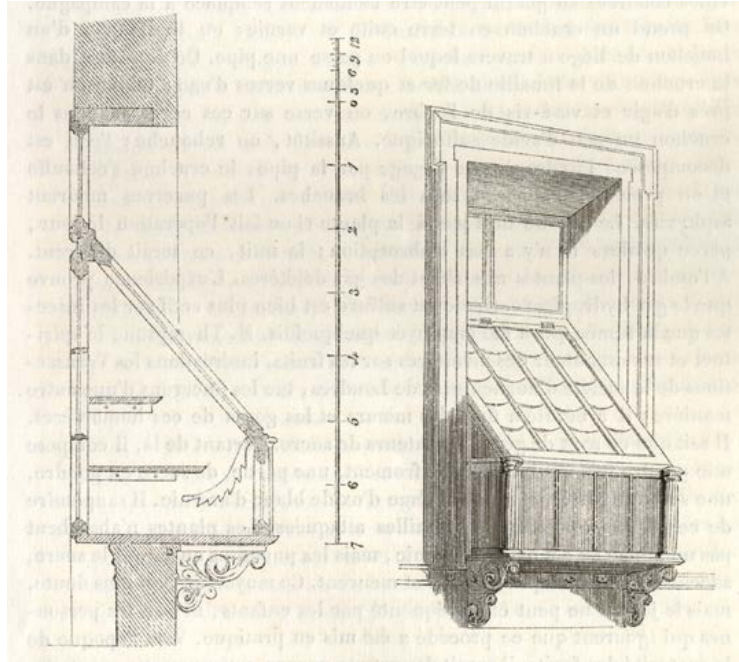
Uit de bronnen blijkt dat al zeker sinds het einde van de middeleeuwen potplanten op vensterbanken van huizen werden gezet. In de 19de eeuw was dat een algemene praktijk geworden en planten speelden vaak de rol van ondergordijn, "servant d'écran entre les passants curieux et les personnes assises à l'intérieur."¹⁰ Zowel in beschrijvingen uit die tijd als in het gebruik, was er vaak geen duidelijk onderscheid tussen de vensterbanken binnen en buiten. Op de gezichten die Jacques

Afb. 13
Gezicht op de Zeehondstraat in Brussel, Jacques Carabain, 1897. Potlood en aquareel op papier (© MSB).

Carabain tussen 1894 en 1897 van Brussel schilderde, is duidelijk te zien dat op de buitenvensterbanken van bescheiden huizen planten staan. Waarschijnlijk werden veel van die planten in de winter op de binnenvensterbank gezet (afb. 13).

Vanaf de eerste helft van de 19de eeuw werden in landen met een streng klimaat (Duitsland, Oostenrijk, Zwitserland, Rusland...) vaak planten geplaatst in de opening tussen de dubbele ramen. Deze praktijk bleek ook gangbaar in België. In 1846, na een doorreis in België om in Gent in een jury te zetelen, noteerde de Franse plantenrecensent Victor Paquet: "On voit presque partout des fenêtres à doubles châssis entre lesquels s'élevaient en hiver de ravissantes fleurs dont jouissent tout à la fois les passants dans la rue, et les habitants des appartements."¹¹ Een artikel van 1845 vermeldde ook voorbeelden in meerdere Brusselse huizen van stand, zoals deze van de

Afb. 14
Vensterserre in het huis van Kolonel Bosch, Sint-Jacobsnieuwstraat, Gent in *Annales de la Société royale d'agriculture et de botanique de Gand*, 1845, nr. 3, p. 124 (© CIVA Stichting - Afdeling TLSE).

heren De Potter en Suys. In dezelfde tekst werd ook een complexere structuur in een woning in de Sint-Jacobsnieuwstraat in Gent gedetailleerd beschreven: rustend op consoles en met een schuin glazen dak dat met scharnieren was bevestigd aan de bovenkant van het raam en geopend kon worden met een heugel.¹² Eigenaardig genoeg werd deze structuur, waarvan we niet weten of die lokaal succes had, in de internationale gespecialiseerde pers in Frankrijk, Groot-Brittannië en later de Verenigde Staten verspreid als een typisch Belgische constructie (*Belgian window garden*) (afb. 14).¹³

Gespecialiseerde publicaties hebben het geregeld over de in de gevel uitkragende vensterserre, die in Duitsland veel succes kende.¹⁴ Meerdere artikelen in de *Revue de l'horticulture belge et étrangère* van rond 1880 benadrukken echter dat ze in België weinig voorkomen. In de traditionele Belgische burgerwoningen van de laatste decennia van

de 19de eeuw was de erker, meestal geplaatst voor het centrale venster van de eerste verdieping, een structuur die deze typologie het dichtst benaderde. Hoewel men in deze beglaasde structuur vaak planten zette, lijkt hij zelden speciaal hiervoor gebouwd. De erker was vooral een monumentale uitbouw van het 'banale' balkon, waarmee men een pittoresk stadsbeeld nastreefde dat de monotonie van neoclassicistische gevels doorbrak.

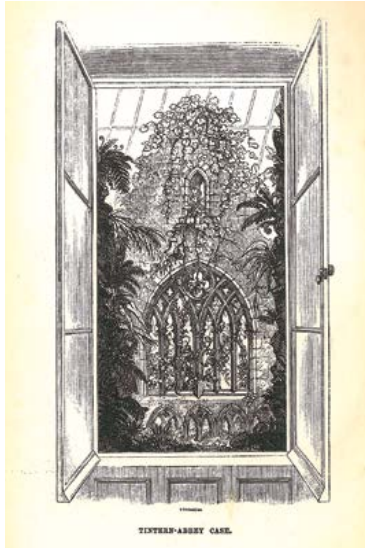
In de belangrijkste kamers van de woning –salon, eetkamer, rookkamer, bibliotheek, bureau– boden miniatuurserres "un asile à des plantes de petites dimensions, à des exemplaires lilliputiens, pouvant donner une idée d'un petit jardin réduit aux plus infimes proportions." (afb. 15).¹⁵ De idee om planten te houden in een hermetisch afgesloten glazen bak, waarin het water in een doorlopende cyclus verdampst, tegen de wanden condenseert en terug op de planten neervalt,

Afb. 15

Miniatuur salonserre (Eigendom van de Belgische Staat in permanente bruikleen aan het Agentschap Plantentuin Meise).

was in de eerste helft van de 19de eeuw uitgewerkt en gepopulariseerd door Nathaniel Bagsham Ward, een Londense arts met een passie voor botanica. De *Wardian case* zorgde al snel voor een revolutie in de wereld van de horticu-
tuur, omdat ze het mogelijk maakte levende planten wekenlang op reis mee te nemen. Hetzelfde principe (en dezelfde naam) werd gebruikt voor kleine salonserres, waarvan het succes een hoogtepunt kende in het Victoriaanse Engeland. Er ontstonden tal van varianten: kleine modellen om op een meubel te zetten, modellen met glazen klok, tafelformen op voet, modellen met meerdere niveaus, hangende modellen, modellen met een combinatie van terrarium en aquarium... Ward suggereerde om er 'tableaux vivants' in te creëren door maquettes van oude monumenten te combineren met echte planten (afb. 16).¹⁶ In Engeland werd ook een verwarmde versie ontworpen, de *Waltonian case*, een soort mini-broeikas die in de gespecialiseerde pers in de Verenigde Staten druk werd besproken.¹⁷ Op het Europese vasteland lijkt deze echter maar weinig succes te hebben gehad.

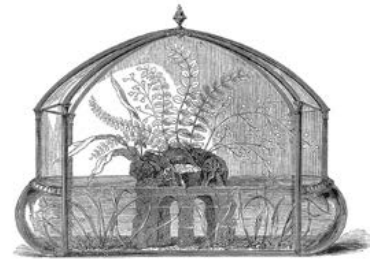

Afb. 16

Ontwerp voor serrekast met ruïnes van een abdij, voorgesteld door Nathaniel Bagsham Ward in WARD, N.B., *On the Growth of Plants in Closely Glazed Cases*, Londen, 1852 (Eigendom van de Belgische Staat in permanente bruikleen aan het Agentschap Plantentuin Meise).

In de eetkamer bood de tafelkorf de gelegenheid exuberante montages te maken van planten met decoratieve bladeren, bloemen in potten, snijbloemen en fruit.

Ook waterplanten waren geliefd: "*Il y en a qui font très bien dans les appartements, dans ces aquariums tantôt fort grands, tantôt si petits, qu'on fait bien gentiment de nos jours, et qui, remplis d'eau, de plantes et parfois aussi de poissons dorés et autres animaux aquatiques, égayent et assainissent les salons.*"¹⁸ De ontwikkeling van aquariums loopt samen met de nieuwe inzichten in het ecosysteem van waterflora en -fauna. In 1852 deed Charles Morren verslag van een onderzoek dat hierover in Engeland werd gevoerd en stelde hij een 'aero-aquarium' voor, ontwikkeld door R. Warington. Dit meubel combineerde een aquarium met een gedeelte boven water waarop planten stonden (afb. 17). Twee jaar later getuigde hij ervan hoe het gepubliceerde model al vaak

Afb. 17

Salonaquarium voor waterplanten met een gedeelte boven water of 'aéro-aquaire' ontworpen door M. Warington in *La Belgique horticole*, Luik, 1852, p. 298, pl. 49. Een deel van het dak kan open worden gemaakt om de binnenkant te poetsen. In het onderste gedeelte worden goudvissen, weekdieren en wormen gezet die het water zuiveren. Volgens het artikel uit die tijd kan het gedeelte boven water beplant worden met varens, wolfsklauw of zelfs orchideeën (Eigendom van de Belgische Staat in permanente bruikleen aan het Agentschap Plantentuin Meise).

werd nagebootst door zijn lezers "*qui ont éprouvé beaucoup d'agrément à suivre, pas à pas, cette végétation qui ne tombe pas d'ordinaire sous nos sens.*"¹⁹ In 1855 besloot de Brusselse Kruidtuin, als eerste publieke instelling op het continent, een reeks aquariums aan te leggen "*pour l'étude des êtres marins et des êtres d'eau douce dans leurs rapports avec les plantes aquatiques.*" Dit initiatief heeft ongetwijfeld de interesse hiervoor gewekt bij de amateurs van de hoofdstad. De pittoreske smaak van die tijd bepaalde de inrichting: men raadde roccailles aan die een brug of een grot opriepen, met openingen voor de lichtschuwe dieren; op de boven het water uitstekende partijen moesten mossen en varens komen "*dont la fraîche verdure projetera dans l'eau une teinte des plus gaies et des plus jolies.*"²⁰

Vermelden we ook het frequente gebruik van tijdelijke plantendecoraties voor speciale gelegenheden: "*l'ornementation d'un jour que se*

permet l'opulence, qu'on accumule à grands frais la veille d'une fête, quelques heures avant le bal, et que les jardiniers décorateurs enlèvent le lendemain, comme on fait des décors d'un théâtre."²¹ Uit oud beeldmateriaal blijkt dat het gebruik van planten om kamers op te vrolijken, niet belette dat ook boeketten met snijbloemen een grote rol speelden, en dat zowel op esthetisch, sociaal als cultureel vlak.

WELKE PLANTEN VOOR HET INTERIEUR?

Conditie als temperatuur, luchtvochtigheid, verlichting, ventilatie en stof van de interieurs beperkten de plantenkeuze en noopten tot een nauwgezet onderhoud en in sommige gevallen ook tot een vrij snelle vervanging: "*Il est beaucoup plus difficile de cultiver les plantes dans les appartements que dans les serres; cela se comprend: dans les appartements on s'attache précisément à éviter ce qu'on cherche à provoquer dans les serres. Dans son habitation, l'homme s'ingénie à rendre l'air qui l'entoure sain, pur et sec, et il a raison; mais il ne se doute pas le plus souvent que ce même air si bon pour lui, ne convient pas toujours à ses chères plantes. Il est donc matériellement impossible que les plantes dans les appartements restent aussi longtemps belles et saines que dans les serres. Toutefois, grâce au bon choix des espèces, on peut diminuer le nombre des déceptions qu'on doit redouter.*"²²

In het begin van de 19de eeuw waren vooral bloeiende planten in trek. De erg geliefde traditionele bloembollen –hyacinten, narcissen, krokussen, tulpen– werden op verschillende manieren gekweekt en gebruikt. Naast eenvoudige potten (waarvoor men bloemen met contrasterende kleuren aan-

raadde), trof men in de meer 'luxueuze interieurs' grote met aarde gevulde potten aan. Ze hadden de vorm van Etruskische urnen met aan de zijkant van de buik een dertigtal openingen waaruit vier lagen boven elkaar geplaatste hyacinten groeiden. In een artikel van 1850 schreef Ch. Morren dat in Brussel een specifiek model met het profiel van een 'Medici vaas' in zwang was. Zowel uit de bovenste opening als uit vier schuin geplaatste buizen onderaan groeiden bloemen.²³ Vaak werden de bollen ook met de wortels gekweekt in een glazen karaf gevuld met water, een formule die al in de 18de eeuw werd toegepast.²⁴

Net als in de tuinen verschoof de aandacht zich geleidelijk naar exotische planten met decoratieve bladeren. In de loop van de jaren 1850 werden de *Begonia rex* en aanverwante soorten een echte rage (afb. 18). "*En vérité c'est à ne pas y croire et pourtant nous avons vu, nous avons admiré toutes ces merveilles, toutes ces mosaïques végétales dont l'ensemble est d'un effet saisissant; c'est à se mettre à genoux devant ces bizarreries de la nature [...] Nous avons dit qu'en Belgique, et particulièrement à Bruxelles, les Begonia sont devenus les favoris des amateurs de cultures d'appartements, et qu'il n'est guère de maisons où l'on ne voie plusieurs espèces de Begonia disposées en groupes dans les embrasures des fenêtres. Le B. Rex y a naturellement pris sa place et s'y comporte à merveille*", schreef het *Journal d'horticulture pratique de la Belgique* in 1860.²⁵

De rond 1880 vaakst vernoemde kamerplanten met decoratieve bladeren waren palmen, ficussen, dracaena's, aspidistra's, aralia's, begonia's, filodendrons, agaven, yucca's, phormiums, dieffenbachia's en varens.²⁶ In plantencomposities domineerde vaak de palm, die in de 19de eeuw

uitgroeide tot het symbool van de kamerplant. Hij werd geassocieerd met reizen en exotisme en paste perfect in de eclectische decors waarin motieven en elementen van diverse oorsprong – Oosterse tapijten, Chinese beeldjes en vazen, Japanse prenten – werden gecombineerd. Palmen creëerden een doorzichtig scherm dat erg verschilde van de compacte massa van andere plantensoorten en pasten dus goed in de toenmalige ruimtelijke organisatie met vage grenzen en overgangen. Zelfs de strengste wetenschappers werden soms lyrisch als ze het over de palm hadden: "*jouer de la vue d'un beau tableau ou d'un beau palmier, c'est tout un, c'est retremper la noblesse de notre intelligence dans tout ce que Dieu et l'art ont fait de grand et de digne.*" schrijft Charles Morren, directeur van de Kruidtuin van Luik.²⁷ Een 'strikte lijst van aan te bevelen soorten', in 1877 gepubliceerd door H.J. Van Hulle, vermeldt de *Latania borbonica* of *Livistona chinensis*, de *Rhapis flabeliformis* (afb. 19) (*Rhapis excelsa*), de *Chamaerops sinensis* (*Trachycarpus fortunei*), de *Chamaerops humilis*, diverse types van de *Phoenix* en de *Corypha australis* (*Livistona australis*).²⁸ Oswald de Kerchove de Denterghem, auteur van een in 1878 gepubliceerd referentiewerk over palmen, was minder restrictief en voegde er ook nog de *Chamaerops excelsa*, jonge kokospalmen, kentia's, en arecinea's aan toe.²⁹ Palmen bekleden een belangrijke plaats in de Belgische en Brusselse geschiedenis van de sierteelt. De grote rotonde van de Brusselse Kruidtuin in Brussel werd in 1845 als volgt beschreven: "*Une des merveilles horticole de l'Europe par les magnifiques pieds de palmiers qui y croissent en pleine terre [...] Les hommes les plus expérimentés en botanique sont en admiration devant ces plantes magnifiques.*"³⁰ De grootste Belgische privécollectie van de

Afb. 18

Begonia hyb. discolor - rex Ed. Pynaert. Chromolithografie van P. De Pannemaker in *Revue de l'horticulture belge et étrangère*, 1881, deel 7, pl. 2 (© CIVA Stichting - Afdeling TLSE).

jaren 1860, die gold als een van de belangrijkste van Europa, bevond zich in het domein van de hertog van Arenberg in Edingen.³¹ De collectie werd nadien overgekocht door Leopold II en overgebracht naar de serres van het koninklijk domein van Laken. Het befaamde tuinbouwbedrijf van Jean Linden in het Leopoldpark in Brussel bezat meer dan 200 palmsoorten die in de centrale serre te bewonderen waren (afb. 20).³²

Iets later kende de *Cycas revoluta*, die aan de palm doet denken, succes. Hij kan heel groot worden met bladeren van meer dan een meter lang, maar groeit erg traag, wat hem geschikt maakte voor verschillende functies: "*Les grands exemplaires, imposants et majestueux avec leurs couronnes aux frondes nombreuses et puissantes [...] conviennent parfaitement à donner un superbe cachet aux jardins d'hiver. Les exemplaires moins vigoureux ont plus d'élégance et sont fort recherchés dans les serre-salons,*

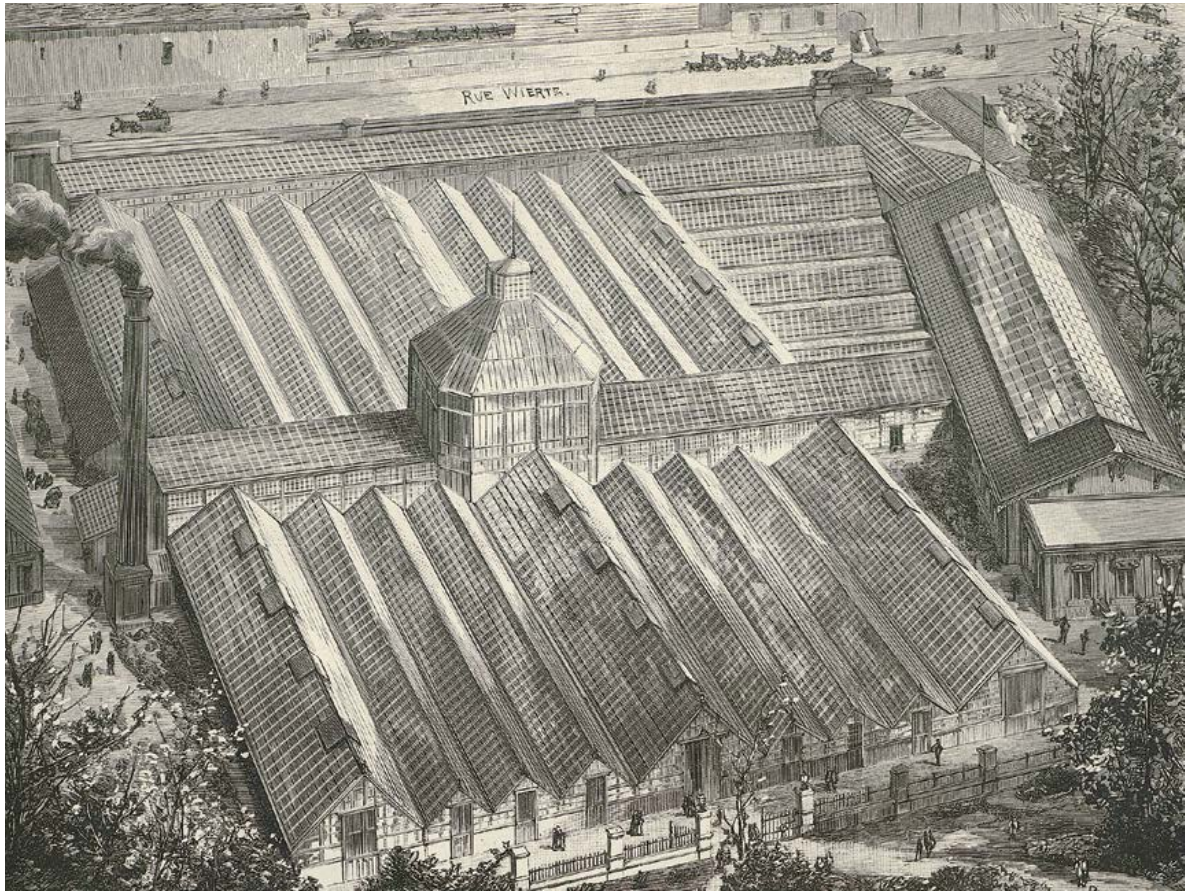
parce que leur culture est facile et que les plantes sont peu capricieuses. Les petits exemplaires, [...] sont aussi fort goûtés, soit pour la garniture des corbeilles destinées à servir de milieu de table, soit pour celle des jardinières, ces jardins miniatures qui viennent dans nos salons, égayer et charmer nos regards, en nous rappelant la beauté et la splendeur de la nature."³³ Tot de grootste soorten behoorden ook de *Araucaria excelsa* of *heterophylla*, een van de zeldzame coniferen die als kamerplant werd gebruikt.³⁴

De *Aspidistra elatior* is minder spectaculair, maar bestand tegen een gebrek aan onderhoud en tegen de dampen van gaslampen. Hij kende in de tweede helft van de 19de en het begin van de 20ste eeuw bijzonder veel succes, vooral in het Victoriaanse Engeland. In zijn in 1936 gepubliceerde *Keep the Aspidistra Flying* bestempelde George Orwell hem als symbool van het Britse conformisme. Voor een deel van de planten die permanent in woonruimten stonden, gold de aanbeveling om ze geregeld aan een opknapbeurt te onderwerpen, buiten

Afb. 19

Rhaps flabelliformis. Chromolithografie van P. De Pannemaker in DE KERCKHOVE de DENTERGHEM, O., *Les Palmiers*, Parijs, 1878, pl. XXXVII (© KBR Leeszaal).

Afb. 20

Het bedrijf van Jean Linden, op het plateau van het huidige Leopoldpark. De elite kwam hier in groten getale naartoe om nieuwe planten te kopen van deze voormalige plantenverzamelaar die de Brusselse én internationale markt bediende [Eigendom van de Belgische staat in permanent bruikleen aan het Agentschap Plantentuin Meise].

of in serres “surtout si un long hiver leur a donné cet air soufifreux que presque toutes les plantes cultivées en appartement ont au printemps.”³⁵

Korven, al dan niet complex, met planten met sierbladeren, werden meestal naargelang het seizoen aangevuld met bloeiende planten. In het begin van het jaar werden vooral bloembollen aanbevolen zoals hyacinten, tulpen, krokussen, narcissen en scilla's.³⁶ Daarnaast werden buiten of in serres gekweekte bloeiende potplanten tijdens de bloeiperiode binnen gezet. De keuze was groot en evolueerde sterk in de loop van de tijd: rozen, camelia, pelargonium, rododendron, azalea, fuchsia, begonia, abutilon, clivia, petunia, achimenes, lobelia, chrysan, cycla-

men, aristolochia, kalmia, heliotroop, reseda, jasmijn, helleborus, campanula, verbena... ze hadden om beurten succes. Diverse auteurs benadrukken dat vele orchideeën “peuvent, sans périr, orner nos salons pendant toute la durée de leur floraison.”³⁷ De dure en verfijnde orchidee bleef echter vooral een plant die in serres werd gecultiveerd of als luxe snijbloem werd gebruikt.

Tijdens de tweede helft van de 19de eeuw werden ook vetplanten en cactussen populair. Ze hadden de reputatie “assez bien” bestand te zijn “au manque de soins, qui est, la plupart du temps, le défaut capital de bien des amateurs.” Bovendien zijn ze door hun kleine afmetingen geschikt “aux amateurs n'ayant

à leur disposition qu'une petite étagerie dans une chambre habitée.” In 1878 noemt E. de Duren in een artikel de meest gebruikte vetplanten op: de *Crassula*, de *Rochea*, de *Mesembryanthemum* en de *Stapelia* met verrassende stervormige, violetkleurige bloemen met de geur van bedorven vlees (afb. 21).³⁸

De blijvende introductie van planten in gebouwen zegt veel over de nieuwe relatie van de industriële maatschappij met de natuur en vormt een van de opvallendste nieuwigheden in de architectuur van de 19de eeuw. Hoewel dit in de kunstgeschiedenis vaak wordt vergeten en in de tuingeschiedenis slechts in de marge wordt behandeld, is dit fenomeen onmisbaar om de esthetische

Afb. 21

Stapelia marmorata et *Stapelia mutabilis*.
Chromolithografie in *Revue de l'horticulture belge et étrangère*, 1889, pl. 16
(© CIVA Stichting - Afdeling TLSE).

evolutie van de interieurs in deze periode te begrijpen. Op het moment dat het eclecticisme op zijn einde liep, zouden sierplanten, die in vrijwel alle ruimten van het burgerleven een plaats hadden gekregen, bijdragen aan het ontstaan en de snelle opmars van de art nouveau. Deze streefde naar een innige formele en symbolische eenheid tussen het architecturale concept, het meubilair en plantaardige elementen. Een diepgaande studie zal nog moeten uitwijzen of het om een echte dialoog ging, of dat het plantendecor eerder de plaats van echte planten innam.

*Vertaald uit het Frans,
citaten op pp. 175-176*

BRONNEN

Plantentuin Meise, *Archives de la Société royale d'Horticulture* (1826-1870)

Archief van de Stad Brussel (ASB),
Archives de la Société royale Linnéenne et de Flore

Annales de la Société royale d'agriculture et de botanique de Gand, Gent, 1845-1849 (ASRABG)

La Belgique horticole, Luik, 1851-1885 (BH)

Bulletin de la Fédération des sociétés d'horticulture de Belgique, 1861-1888

Flore des Serres et des Jardins de l'Europe, Gent, 1845-1880

L'Horticulteur belge, Brussel, 1833-1838 (HB)

Journal d'Horticulture pratique de la Belgique, Brussel, 1843-1861 (JHPB)

Revue de l'Horticulture belge et étrangère, Gent, 1875-1900 (RHBE)

La Tribune horticole, Brussel, 1906-1914

BIBLIOGRAFIE

DIAGRE, D., "Histoire du jardin botanique de Bruxelles (1830-1837): des premiers soucis au désespoir, de l'idéalisme au pragmatisme de survie...", *Scientiarum Historia*, 28 (2002), 2, Brussel (Paleis der Academiën), pp. 17-58.

DIAGRE, D., "La naissance du jardin botanique de la Société Royale d'Horticulture des Pays-Bas: attendue et placée sous les meilleurs auspices", *Scientiarum Historia*, 28 (2002), 1, Brussel (Paleis der Academiën), pp. 63-94.

DIAGRE-VANDERPELEN, D., "Michel Scheidweiler y Henri Galeotti, los padres del género *Ariocarpus* (Cactaceae)", *Elementos: ciencia y cultura*, Universidad Autónoma de Puebla, nr. 54, juli-september 2004, pp. 53-60.

DIAGRE-VANDERPELEN, D., "Le Jardin botanique de Bruxelles, destinées plurielles", *Demeures Historiques et jardins*, nr. 155, III-2007, pp. 2-5 (1ste deel); nr. 156, IV-2007, pp. 28-31 (2de deel).

DIAGRE-VANDERPELEN, D., "What did shape the Brussels Botanic Garden (1826-1912)? Botany and its numerous competitors... duels or duets?", *Studies in the History of Gardens and Designed Landscapes*, vol. 28, nrs. 3 & 4, juli-december 2008, University of Pennsylvania, Londen & Philadelphia, pp. 400-413.

DIAGRE-VANDERPELEN, D., "Les naturalistes collecteurs: au service de la science... ou du commerce? Réflexions sur l'étonnant cas belge (1830-1870)", *Bulletin d'Histoire et de Epistémologie des Sciences de la Vie*, vol. 18, nr. 2, Editions Kimé, Parijs, 2011, pp. 131-156.

DIAGRE-VANDERPELEN, D., "Les plant-hunters belges durant le règne de Léopold 1er (1831-1870): succès et paradoxe", *Circumscribere. International Journal for the History of Science*, vol. 9, 2011, pp. 78-99.

DIAGRE-VANDERPELEN, D., *Le Jardin botanique de Bruxelles, 1826-1912: Reflet de la Belgique, enfant de l'Afrique*, Académie Royale de Belgique, Mémoires de la Classe des Sciences, Brussel, 2012.

DIAGRE-VANDERPELEN, D., [met G. Jedwab] "Quand Bruxelles était une capitale de l'horticulture", *Hommes et Plantes. La Revue des passionnés du monde végétal*, 2014, nr. 91, pp. 36-45.

DIAGRE-VANDERPELEN, D., Biografie van Joseph Libon (1821-1860), naturalist-verzamelaar, KAOW-ARSOM, Collection biographique, http://www.kaowarsom.be/fr/notices_libon_joseph

HENNAUT, E., CONDE-REIS, G., AUBRY, F., *Flora's Feast. Le motif floral dans l'Art nouveau. Het bloemmotief in de Art nouveau*, Brussel Stedelijke Ontwikkeling, Brussel, 2015.

VAN DIEVOET, H., "Histoire de l'horticulture bruxelloise et de la banlieue de 1800 à 1875", *La Tribune Horticole*, nr. 27, okt. 1907, pp. 578-582.

VERLINDEN, R., "Jean de Jonghe, de vergeten tuinbouwer uit Brussel", *Pomologie*, 2016/1, pp. 40-44.

NOTEN

1. Het betrof volgende persoonlijkheden: Adolphe Quetelet (1796-1874), mathematicus, astronoom, secretaris voor het leven van de Koninklijke Academie van België in Brussel; de gebroeders Vandermaelen, die verschillende wetenschappelijke tentoonstellingen financierden en het *Établissement géographique de Bruxelles* oprichtten; Henri Galeotti (1814-1858), voormalig ontdekkingsreiziger en belangrijk figuur in de Brusselse sierteelt; Jean De Jonghe (1802-1876), Brusselse sierteler die meerdere verzamelexpedities financierde; A. De Janti, Brussels burger actief in lokale tuinbouwmiddens.
2. DE BRUXELLES, J., "A propos de fleurs", *La Voix du Peuple*, 15 maart 1865.
3. We bekijken hier de Brusselse en Belgische situatie hoofdzakelijk op basis van lokale bronnen. Voor een meer globale benadering, zie vooral DOMEQ, L., *La grande aventure des plantes d'intérieur*, Alternatives, Parijs, 2008.
4. "Floriculture d'appartement", *Journal d'Horticulture pratique de la Belgique (JHPB)*, 1860, pp. 155-159; zie ook "Culture des plantes d'appartement", *JHPB*, 1850, pp. 24-27.
5. «*Quelques remarques relatives à la culture générale des plantes dans les salons*», *JHPB*, 1853-1854, pp. 188-190.
6. *L'Horticulteur belge (HB)*, 1836, pp. 323-324.
7. MOREAU, P., "Etagère nouvelle sur fil de fer", *Annales de la Société royale d'agriculture et de botanique de Gand (ASRABG)*, nr. 8, augustus 1845, pp. 333-336.

8. BURVENICH, F., "Des vases à fleurs et des garnitures de salons", *Revue de l'Horticulture belge et étrangère (RHBE)*, juli 1878, pp. 165-166.
9. BUCHETET, T., "Bouquets du jour", *RHBE*, 1875, pp. 265-268.
10. RODIGAS, E., "Ornementation florale des salons", *RHBE*, maart 1880, p. 60.
11. PAQUET, V., *Almanach horticole pour 1846*, H. Cousin, Parijs, 1846, p. 53.
12. Mn., "Construction horticole nouvelle. Fenêtre-serre", *ASRABG*, maart 1845, pp. 124-125.
13. PAQUET, V., *op.cit.*, pp. 53-55. *The Gardeners' Chronicle and Agricultural Gazette*, Londen, 28 maart 1846, p. 203. *The Horticulturist and Journal of rural art and rural taste*, A. J. Downing (red.), Albany, vol. III, nr. 9, maart 1849, pp. 427-430.
14. RODIGAS, E., *op.cit.*, pp. 60-64.
15. *Idem*, p. 61.
16. WARD, N. B., *On the Growth of Plants in Closely Glazed Cases*, tweede editie, Londen, 1852.
17. RAND, E. S. Jr, *Flowers for the parlor and garden*, Boston, 1882.
18. VAN HULLE, H. J., "Plantes aquatiques", *RHBE*, oktober 1881, pp. 227-228.
19. MORREN, C., "Floriculture de salon. Les aéro-aquaires de M. Warington ou les cultures aéro-aquatiques des salons", *La Belgique horticole (BH)*, t. II, 1852, pp. 298-299; "Floriculture de l'eau. Les aquaires animés et cultivés", deel IV, 1854, pp. 277-279; "Floriculture de salon. Aquaire et rockwork", deel VII, 1857, pp. 147-149.
20. GALEOTTI, H., "Les Aquaria du Jardin botanique de Bruxelles", *Bulletin de la Société royale d'horticulture de Belgique et du Jardin botanique de Bruxelles*, 1857, pp. 13-15, 17-19, 21-23, 25-31, 33-35. DIAGRE-VANDERPELEN, D., "Pisciculture et aquariophilie bruxelloises au XIXe siècle: esquisse d'une histoire méconnue", *Revue du Cercle d'histoire de Bruxelles*, juni 2011, pp. 10-15.
21. RODIGAS, E., *op.cit.*, p. 60.
22. VAN HULLE, H. J., "Culture des plantes d'appartement. Janvier", *RHBE*, januari 1977, p. 19.
23. MORREN, C., "Les jacinthes et quatre manières de les cultiver", *Palmes et couronnes de l'horticulture de Belgique*, Luik, 1851, pp. 454-463.
24. VAN HULLE, H. J., "Des jacinthes et de quelques autres plantes bulbeuses", *RHBE*, 1875, pp. 201-203.
25. "Encore quelques mots sur les *Begonia*", *JHPB*, 1860, pp. 21-24.
26. ALLARD, A., "Les serres salons", *RHBE*, mei 1877, pp. 108-109; RODIGAS, E., *op.cit.*, p. 60; BURVENICH, F., "Le Philodendron pertusum comme plante d'appartement", *RHBE*, maart 1878, pp. 51-52.
27. Geciteerd in DE KERCHOVE DE DENTERGHEM, O., *Les Palmiers. Histoire iconographique - géographie - paléontologie - botanique - description - culture - emploi, etc.*, J. Rothschild, Parijs, 1878, p. 300.
28. VAN HULLE, H. J., "Culture des plantes d'appartement...", *op.cit.*, pp. 45-46.
29. DE KERCHOVE DE DENTERGHEM, O., *Les Palmiers*, J. Rothschild, Parijs, 1878.
30. M(ORRE)n, [Ch.]. "Aperçu sur les palmiers dans leur rapport avec l'horticulture de Belgique", *ASRABG*, december 1845, pp. 489-497.
31. "Revue de l'horticulture belge", *JHPB*, 1859, pp. 157-161. Een deel van de palmen is afkomstig van de serres van M. Parmentier, die er in 1835 al 700 bezat.
32. BRAUMAN, A., DEMANET, M., *Le Parc Léopold 1850-1950*, AAM Éditions, Brussel, 1985.
33. VAN GEERT, A. fils, "Le *Cycas revoluta*", *RHBE*, september 1877, pp. 198-199.
34. PYNART, E., "L'*Araucaria excelsa*", *RHBE*, augustus 1878, pp. 196-197.
35. VAN HULLE, H. J., "Plantes d'appartement. Avril", *RHBE*, april 1877, p. 91.
36. "Les oignons à fleurs", *RHBE*, oktober 1878, p. 253.
37. Zie een gedetailleerde lijst in DE KERCHOVE DE DENTERGHEM, O., *Le Livre des Orchidées*, Ad. Hoste, Gent/G. Masson, Parijs, 1894, pp. 288-295.
38. DE DUREN, E., "Les plantes grasses", *RHBE*, december. 1878, pp. 282-283.

The development of horticulture in Brussels. The rise of houseplants in the 19th century

In the first few decades of the 19th century, among the Brussels social elite, as elsewhere, a passion arose for horticulture and for exotic plant species in particular. One new association after another sees the light of day, grains and plants are exchanged, catalogues and specialised journals appear, exhibitions and competitions are organised, and the first plant traders and adventurers who travel the world in search of curiosities rake in the cash. In parallel with the introduction of public parks and gardens, greenery and promenades in the urban fabric, plants also gain a place inside homes and public buildings. What's more, homes and public buildings are equipped with winter gardens and verandas, skylights and light shafts to keep the plants in the optimal conditions. This article gives a good overview of this trend in which romanticism and hygienism meet.

CITATEN

p.19

“een verrukkelijk labyrint van schilderachtige hoekjes en talrijke wandelpaden; een glooiende tuin, geheimzinnig, grillig, klimmend en dalend [...] in één woord een levend en triomfantelijk protest tegen de natuur met rechte hoeken en met de liniaal getrokken wegen uitgevonden door Le Nôtre voor heren in rok en dames met sleepjurken”

p.22

“Het eerste document dat bij mijn weten zijn aanwezigheid attesteert, is de figuratieve kaart van de goederen van de Ter Kamerenabdij, uitgevoerd door landmeter G. Couvreur in 1717. In die tijd was de linde, te oordelen naar de tekening, wellicht meer dan honderd jaar oud...”

p.26

“Dit is de krachtlijn van mijn plan: het nieuwe park moet het imposante en statige karakter bewaren van het oude woud, dat een grillig terrein bedekt met een prachtig hoogstammig bos met dicht kreupelhout. Daartoe zal ik zo weinig mogelijk ontbossen... Ik zal niet aan het bos raken als daar geen zwaarwichtige treden voor is.”

p.33

“Het is een zeer mooi jachtgebied bevolkt door rood- en andere soorten wild”
“...vaak verbleven heeft, zowel bij dag als bij nacht, in zijn residentie in Bosvoorde, waar hij zijn jachtpartijen hield.”

p.36

“het majestueuze zicht van de Molenvijver en de kom van Bosvoorde gelegen in een adembenemend decor: het weidse wateroppervlak, de omringende heuvels, aan de rechterkant omzoomd door prachtige dennenbossen met oude schilderachtige stammen afgewisseld met beukenbosjes; op de achtergrond weerspiegelen de oude witte huizen van Bosvoorde langs de Terhulpensteenweg zich in het water; daarboven verheft zich in de verte een afgeronde heuvel met bewerkte velden en ten slotte, als afsluiting van de horizon en aanvulling op de woudgord die de kring van heuvels bekroont, de in nevel gehulde, hoog oprijzende bomen van het eigendom van de graaf d'Urserl.”

p.38

“Bosvoorde verfraait, Bosvoorde breidt uit, Bosvoorde beweegt, Bosvoorde heeft zijn muziekschool, zijn dagblad; Bosvoorde is echt een grote stad...de oude, vuile en ongezonde arbeiderswijk van de zogenaamde Bezemhoek, die gemeenschappelijke verblijfplaats van houtheders en vernielers van ons nationale woud; dat bolwerk van microben die allerlei besmettelijke ziekten verspreiden en voortdurend de voornaamste bronnen van de Woluwe en van de vijvers van Bosvoorde en Oudergem bezoeiden.”

p.39

“Bijna geen van deze huizen heeft een stenen vloer, het is onmogelijk er water te gebruiken om schoon te maken want het zou onmiddellijk worden opgeslorpt door de aarde, die reeds doordrenkt is van de dagelijkse activiteiten in het gezin, dat meestal uit vier à vijf personen

bestaat. Alleen de kamers beneden worden bewoond. Op de zolder worden de berkentakken opgeslagen bestemd voor de uitoefening van het enige beroep waarvan de inwoners leven. Het gebrek aan verlichting is bijna algemeen, de vensters worden nooit geopend en vaak komt het licht naar binnen langs een in de muur verankerde ruit [...]. Deze huizen worden van elkaar gescheiden door lange smalle gangen, een soort van stegen met open riolen waarlangs alle regenwater en huishoudelijk afvalwater wegvloeit.”

p.40

“Ons kleine huis is charmant en zeer ruim, het is ideaal voor ons. We hebben twee mooie kamers beneden, een zeer grote en zeer nette kelder [wat zeldzaam is voor een kelder], twee kamers boven en een grote zolder die zeer geschikt is voor Rik om een atelier van te maken, een mooie koer en een mooi tuintje met een appelboom en een perenboom met twee kleine peren. Ook onze kleine appels doen het goed!!! We huren dat alles voor de prijs van 18 frank per maand. We zijn op tien minuten gaans van de tram die ons voor 15 centiemen naar de stad brengt... Sinds ik hier woon ben ik anderhalve kilo aangekomen en mijn gezondheid gaat veel beter”

p.50-51

“Al diegenen die van de plantenhandel leven.” “Aan hen de eer [...] als ze zeker zijn van een overwinning, want voor hen is een medaille geen ijdele eer; het is reclame, het is een uithangbord, het is een gelegenheid om hun waren te verkopen.” “...alle liefhebbers met een teer hart.” “De geleerde liefhebber.”

“Bijna alle amateurs van deze categorie hebben een dikke buik en een bril.” “De praktische amateur die samen met een halve of een kwart tuinman zelf met zijn blanke handen in zijn kleine serre zijn planten bepotelt.” “Verwaande amateurs – zij die hun tuinman zijn zin laten doen.”

“De echte amateur. Er zijn er niet veel van deze soort: iemand die door een lange praktijk is ingewijd in de geheimen en kneepjes van het vak.”

“Er is echter een frappant feit – een teken van de publieke welvaart en de zachtheid der zeden – en dat is de geweldige expansie van de voortleefde voor bloemen. Loop door de nieuwe wijken van de hoofdstad en in elke straat zie je voor vele vensters mooie bloemen; deze voortleefde is zo snel verbreid geraakt, dat ze zelfs journalisten heeft aangestoken, want, zonder het te beseffen of te merken, stond ik op een zonnig plots voor de poort van de Kruidtuin.”

p.52

“Onder de bloemen die meestal worden gekweekt voor salons of boudoirs, zijn er die ongezonde geuren verspreiden, hoe sterker of aromatischer, hoe ongezonder. We kennen niets dat schadelijker is dan wat deze bloemen uitwasemen; ze charmeren, ze bedwelmen met hun verrijfde maar misleidende geuren, en uiteindelijk verstoren en verzwakken ze het zenuwstelsel. Hoeveel mooie dames zijn er niet die, constant opgesloten in hun met geurige bloemen getooide salon of boudoir, symptomen van slaapwandelen beginnen te vertonen, of lijden aan een irritatie van het gestel die

meestal 'zenuwpijn' wordt genoemd en die vaak geen andere oorzaak heeft dan de onafgebroken inwerking van een met geurige substanties verzadigde lucht op het organisme.” – “Bijzonder gevaarlijke bloemen [...]”

p.53

“... dat de ziel verheft naar de Schepper van al wat bestaat.”

p.54

“...op een zowel rijke als aangename manier antichambres, vestibules en bordessen siert.”

“... zonder bang te moeten zijn om het behang en de vloerbekleding van de kamer te beschadigen.”

“...als scherm dienend tussen nieuwsgierige voorbijgangers en mensen die binnen zitten.”

p.55

“Vrijwel overal zijn vensters met dubbele ramen te zien, waartussen in de winter schitterende bloemen staan, waarvan zowel de voorbijgangers als de bewoners van de appartementen genieten.”

“...onderdak aan kleine planten, aan lilliput-exemplaren die het beeld creëerden van een tuin gereduceerd tot de kleinste proporties.”

p.56

“Er zijn er die het heel goed doen in appartementen, in grote of kleine aquariums die men vandaag de dag zo aardig maakt, en die gevuld met water, planten en soms ook goudvissen en andere watterdieren, salons opvrolijken en zuiveren.”

“Die veel plezier beleefden aan het op de voet volgen van deze vegetatie die we normaal gesproken niet te zien krijgen.”

“Voor de studie van zee- en zoetwaterwezens in hun relatie tot waterplanten.” “...waarvan het frisse groen een vrolijke en fraaie kleur in het water zal doen weerspiegelen.”

p.57

“...versiering voor één dag die zich weelde permitteert, die men de avond voor een feest, enkele uren voor het bal, voor veel geld construeert, en die de tuinman-decorateurs de volgende dag weer weghalen, zoals dat met theaterdecoris gebeurt.”

“Het is veel moeilijker om planten te kweken in een appartement dan in een serre. Dat is begrijpelijk: in appartementen probeert men immers precies dat te vermijden wat men in serres wil provoceren. In zijn woning spant de mens zich in om zich te omringen met gezonde, zuivere en droge lucht, en daarin heeft hij gelijk. Maar hij denkt er niet altijd aan dat diezelfde lucht die zo goed is voor hem, niet altijd geschikt is voor zijn dierbare planten. Het is dus praktisch onmogelijk dat planten in appartementen zo lang mooi en gezond blijven als in een serre. Indien men echter de soorten goed uitkiest, kan men het aantal ontgoochelingen beperken.”

“Het is eigenlijk niet te geloven en nochtans hebben we het gezien, we hebben hun schoonheid bewonderd, al die plantenmozaïeken waarvan het geheel een verrassend effect heeft. Je zou op je knieën vallen voor die eigenaardigheden van de natuur [...]. We hebben gezegd dat in België, en vooral in Brussel, begonia's

de favorieten zijn geworden van liefhebbers van kamerplanten, en dat vrijwel in alle huizen een combinatie van verschillende soorten begonia's de vensterbanken sieren. De *B. Rex* heeft daartussen natuurlijk een plaatsje gevonden en geijet er uitstekend.”

“Genieten van een mooi schilderij of een mooie palm, dat komt op hetzelfde neer, dat is de verhevenheid van onze intelligentie onderdompelen in al wat God en de kunst aan grootsheid en waardigheid hebben geschapen.”

“Een van de wonderen van de sierteelt in Europa, met zijn prachtige palmen die daar in volle grond groeien [...] Zelfs de meest ervaren botanici staan vol bewondering voor deze schitterende planten.”

p.58

“De grote, indrukwekkende en majestueuze exemplaren met hun kronen met talrijke, krachtige bladeren [...] zijn perfect geschikt om een prachtig cachet te geven aan wintertuinen. De minder grote exemplaren zijn eleganter en zijn gegeerd voor salons, want ze zijn gemakkelijk te kweken en het is geen grillige plant. De kleine exemplaren, [...] zijn al even gegeerd, ofwel voor korven gebruikt als tafeltukken, of voor mini-atuurtuinen die onze salons opvrolijken en de blik strelen, door ons te herinneren aan de schoonheid en schittering van de natuur.”

p.59

“Vooral als een lange winter ze dat kwijnende uitzicht heeft gegeven, dat bijna alle kamerplanten in de lente hebben.”

“... zonder te vervelen tijdens hun bloeiperiode onze salons kunnen sieren.”

“...vrij goed bestand waren tegen gebrek aan zorgen, wat meestal het grootste gebrek is bij veel liefhebbers.” “...liefhebbers die in een kamer slechts een kleine plank ter beschikking hebben.”

p.67

“Vrije ruimten creëren of behouden met natuurlijke begroeiing, in het belang van de esthetiek en de hygiëne”

p.68

“Dit netwerk van wegen dient niet als afvoer, het is uitsluitend bestemd om te wandelen en moet worden bezaaid [type golfgazons] voor het uitzicht [...]. Het grote voordeel van gras is ten eerste het fraaie uitzicht [grote Engelse parken, bezoeken aan Kew]; daarenboven wordt het aanmaken van stof vermeden, dat bomen bevuilt en modder geeft voor wandelaars.”

“De vrije ruimten en de gevarieerde landschappen die door het Arboretum ontstaan zijn, maken van het Kapucijnenbos een echt aangename wandelplek [...]. Er bestaat niets gelijkwaardigs in de omgeving van de hoofdstad, want het Terkamerenbos wordt te druk bezocht om de liefhebbers van open ruimte een even rustgevende en natuurlijke omgeving te bieden.”

pp.68-69

“Ten eerste moet men een algemeen regel naleven, een afgeleide van een natuurwet die een landschapsarchitect nooit mag overtreden om niet in zinloosheid te vervallen en een banaal, heteroog en tegennatuurlijk werk te creëren. Dat is de wet van de natuurlijke habitat

van de planten. De dendrologie en de plantkunde leren dat elke plant spontaan geboren wordt en groeit in het milieu van zijn voorkeur, waar alles aangepast is aan zijn behoeften. Daaruit komt deze regel voort die de landschapsarchitect verplicht de planten die hij gebruikt zo veel mogelijk onder dezelfde groeiomstandigheden aan te planten als die van hun plaats van oorsprong, waar deze planten spontaan groeien."

p.69

"schilderachtig geordend"

"De heer Bommer, toen reeds hoogleraar aan de *Université Libre de Bruxelles*, begreep de noodzaak van een dergelijk arboretum voor de rationele studie van de boomsoorten uit de gematigde streken die in ons klimaat kunnen leven, net zoals de *Nouveau Jardin Pittoresque* in onze moderne tuinen alle bloemen uit gematigde streken die bij ons gedijen heeft willen bijeenbrengen."

p.76

"Je stelt dus voor dat we op 10 augustus samen naar de Queyras vertrekken. Ik vind dat een geweldig idee en zal me erop voorbereiden, als ik tegen dan tenminste niet in de gevangenis ben beland! Jawel: men wil me aansprekelijk stellen voor de dood van een meisje dat tijdens een windvlaag in het Terkamerenbos een tak op haar hoofd heeft gekregen. [...] Dus, tenzij ik in de gevangenis zit, zal ik je heel graag vergezellen op je plantentocht op de Col d'Isoard [...]"

"Volgens La Gazette heeft u onlangs geheel terecht aangedrongen op bloemen voor het Park. U gaat er daarbij blijkbaar van uit dat bloemen altijd gewerd werden uit het Park. U vergist zich evenwel. Alleen, u bent te jong om zich de tijd te herinneren toen ze er wél nog stonden. Zelfs de generatie die aan de uwe voorafging, herinnert zich dit misschien niet meer. Zo ver in de tijd gaat dit terug, zo ver! Hoelang? Zeventig of vijfenzeventig jaar [1845-1850]. Zoek dat maar eens op in de officiële documenten. Wanneer werd de huidige grote vijver uitgegraven? Op die plaats bevond zich vroeger een enorm bloemperk [...]. De indeling van het Park volgde een eigen logica. De drie grote lanen mondden uit op het knooppunt gevormd door deze met bloemen beplante rotonde. Pas later, toen Anspach [burgemeester van 1863 tot 1879] 'bossen', speelpleinen en ontspanningsruimten wou creëren, kwam men met de theorie op de proppen dat het statige karakter van het Park moest worden bewaard, zonder bloemen of andere versieringen..."

p.81

"En beetje bij beetje verkondigt en verheldert Jules Buysens, zoals alle grote kunstenaars, zijn stelling door zijn eigen stijl te scheppen. [...] Hij houdt niet van makkelijke oplossingen, wat wil zeggen dat er bij hem geen plaats is voor de geranium en de begonia. Hij cultiveert, hij selecteert, hij verleent adellijke aandenken aan de veldbloemen, aan de planten die Maeterlinck heeft opgehemeld en die Paul Fort in verzen heeft gegoten. Hij transformeert de ridderspoor, hij sublimeert de nagelbloem, hij kroont de reseda tot keizerin. Hij roept de hulp in van de alpenbloemen, waarvan hij talloze variëteiten bij ons acclimatiseert, en hij kleurt villa's in een Helvetisch violet; en

dankzij hem kan de edelweiss, dit kostbare stukje biscuit in Saksisch blauw, in bloemperken haar wat geheimzinnige gratie tentoon spreiden..."

"Zij tweeën, samen met nog een aantal geniepigere exoten en planten met gekleurde bladeren aangeplant in de protserige mozaïeken die de fraaie boorden van de meeste grasperken thans ontsieren, hebben geleidelijk aan hun autochtone zusters verjaagd van de plekken die ze van oudsher met hun vriendelijke glimlach verblijdden."

p.83

"Sire, antwoordde Buysens, dode bomen worden nu eenmaal gerooid. De bomen die ik opnieuw heb aangeplant gedijen hier heel goed. Dat kan Zijne Majesteit niet zeggen van de bomen die Hij in zijn eigen park heeft aangeplant..."

"Doe zo voort, mijnheer, doe zo voort, als je een oorlogje wilt...! Blijf onze openbare promenades maar vernielen..."

"Men zal wellicht aanvoeren dat een jonge plataan niet onder de grote takken van de oude kan groeien en dat men heeft gekozen voor een boom in volle groei, met een aardkluit rond de wortels zoals dat nu gebruikelijk is. Dat deze iep hier is geplant lijkt me al even verwerpelijker als zou men in een gotische kathedraal een oude zuil in deze stijl vervangen door een Toscaanse. Heb ik geen gelijk en moeten we niet dringend ingrijpen? Niets in dit park is waardevoller dan deze prachtige krans van platanen."

p.84

"De Natuur maakt geen tuinen, net zomin als de mens Natuur maakt. De Natuur wordt gekenmerkt door de onbelemmerde strijd van de elementen; deze strijd vrij spel laten (in onze parken en tuinen) zou in een onaanvaardbare chaos uitmonden"

p.89

"mooi stukje platteland in het midden van de stad... de eigendom van alle Schaarbekenaars" werd."

p.92

"Het uitwerken en uitstippelen van de nieuwe werken in het openbare Josaphatpark, de plantsoenen, de squares, de lanen en de openbare pleinen van de gemeente."

"de plannen en de lijsten van planten en bomen bestemd voor de versiering van het park, de squares en de lanen moest overmaken."

p.94

"was geen enkele bloem te zien... geschikte plekken waren waar de aanleg van een perk met geraniums, bloemriet of andere zomerbloeiërs een feestelijke toets tussen de mooie heesterpartijen zou vormen."

p.103

"Grotten, rotsen in het park van Binche, grot, rotsen, waterval van de vijvers van Elsene, restauratie van de brug van het Ter Kamerenbos, grotten, rotsen, watervallen, waterbekkens in vormstenen aan de Maria-Louizasquare en de Ambiorixsquare in Brussel"

p.105

"Indien men zich inspireert op de beste modellen die men in de natuur kan vinden, kan men zelfs op een beperkte schaal overtuigende rotseffecten cre-

eren. Het materiële werk voor de vervaardiging van de rotsen vergt smaak en handigheid van de arbeiders. Met kleine rotsen worden grote rotsen gemaakt. Met wat ervaring en zorgzaamheid leert de arbeider de stukken in elkaar passen tot een homogeen geheel."

pp.106

"Iedereen kent de *gratsteen* of *fistuleuze zandsteen* die zo veel voorkomt in de regio van Brussel. Het zijn harde, witte siliciumafzettingen die onderaan de brusseliaanse laag voorkomen en zeer geleidelijk overgaan in de hoger gelegen glanzende zandsteen. Onderaan de afzetting is de *fistuleuze zandsteen* spoelvormig, zeer langgerekt, met regelmatige vorm. Hogerop zijn de stenen wegens hun veelheid aan elkaar geklonterd en vormen ze zeer onregelmatige blokken, voorzien van dikke punten en soms eigenaardige gaten."

"De natuur is zo goed nagebootst dat men amper kan geloven dat men voor een kunstwerk staat. De lange kloof in een van de zijden is een angstaanjagend zicht."

pp.106-107

"Deze merkwaardige concreties werden met diverse middelen nagebootst. Mijnheer Combaz, een bedreven rotsenmaker, zorgde eerst voor een stevige verankering met behulp van uit het gewelf uitstekende ijzeren stangen met een berekende lengte. Deze ijzeren stangen werden aan de punt samengevoegd zoals de hoeken van een piramide en overtrokken met ijzergaas, waartussen verschillende lagen vloeibare cement werd gepompt tot het geheel een homogeen blok vormde. Dit is een goede werkwijze, vooral dankzij het lichte gewicht van de stalactieten; indien ze zwaarder zouden zijn, zouden ze bij het vallen ernstige ongevallen kunnen veroorzaken. Het nadeel is echter dat de diverse draden en frames zichtbaar worden, wanneer stukken cement loskomen."

p.108

"Rotsen kunnen 'beschilderd' worden. Dit woord hoeft niet af te schrikken: het komt erop aan de stenen in een okerachtige of groenige kleur met diverse nuances te bepleisteren met de volgende producten. Met de hierna vermelde verhoudingen verkrijgt met een olijfgroene kleur: 1 kilo rookzwart of Antwerps zwart, 500 gram gele oker, 250 gram rode oker. Dit mengsel wordt aangebracht of geklopt met een dikke kwast of een fijne bezem. Om wat witte korrel toe te voegen, mengt men er wat Blanc de Meudon door; Veronesegroen levert groene vlekken op. Om deze stoffen te fixeren gebruikt men in water opgelost aluinsilicaat. Te felle kleuren worden al vlug door de vorst en de weersinvloeden verbleekt en opgelost, en de klimplanten die een gedeelte van de rotsen bedekken, verhullen binnenkort alle schoonheidsfoutjes."

p.109

Rotsen vormen een pittoresk element bij uitstek in de natuur. Zij kunnen het landschap een groots uitzicht geven, dikwijls met een unieke sublimiteit. Als stille getuigen van de stuiprekkings van de aarde trekken zij ons aan en verbazen ze ons door hun onuitputtelijke variëteit van vormen, afmetingen en kleuren. [...]

Als ze niet sierlijk zijn, dan drukken hun lijnen toch beweging uit, het ongerepte, volume, ongenaakbaarheid, het onvoorziene. Elke artistieke ziel aanschouwt ze vol bewondering.

pp.117-118

"gemeentelijke onderneming", "voor elke burger een uitgebreid gamma van materiële voorzieningen te realiseren."

p.119

"Een coherent parkensysteem, naar het voorbeeld van een aantal trans-Atlantische verwezenlijkingen."

p.121

"...die garant staat voor de veiligheid van de kinderen en voor rust."

"Leef niet zonder horizon, woon ook in 'groene ruimten'"

"...wat toelaat om vrijwel non-stop de stad te doorkruisen."

"De nieuwe toegangswegen, daarin ligt in deze periode van explosieve expansie van de hoofdstad de kans voor Anderlecht."

p.125

"De groene poort van het perifere centrum".

p.134

"De nieuwe maatschappelijke zetel van Glaverbel moet een perfect instrument zijn / opgewaardeerd door de gekozen locatie / schitterend groen kader, gunstig voor de mens."

p.135

"mobielen in de vorm van grote glazen klokken [...] en allerlei vormen van amussante [...] en andere toepassingen van glas".

p.138

"...uit de aarde lijkt op te rijzen"; "...de indruk te wekken van een harmonie die niet bestaat".

p.146

"...het geheel het interessante architecturale complex 'Glaverbel' omkaderend, een gunstig voortek van de Brusselse agglomeratie."

"de demografische uitbreiding met het behoud van groene zones die [...] de schoonheid vormen van deze gebieden aan de rand van het Zoniënwoud"; "...de niet te vermijden noodzaak om in de hoogte te bouwen."

p.151

"Mijn eerste benadering van een tuin is nooit botanisch, maar zuiver abstract. Ik redeneer in termen van volumes, ritmes, texturen, kleurnuances. [...] Pas wanneer de compositie in evenwicht is en de structuur goed in elkaar steekt, wordt alles concreet. Het ontwerp wordt realiteit: dat kubistische volume wordt een gesnoeië buxus of cyclische steen, die soepele vorm wordt een bebloemde liaan, die verticale lijn wordt een oprijzende taxus of minerale zuil, die wigvormige stippellijn op papier wordt sint-janskruid of gebouchardeerde steen, die puntige tekens worden citroenbomen of meidoorns, die wazige massa wordt grassen ..." [C. Rebold]

COLOFON

REDACTIECOMITÉ

Jean-Marc Basyn, Stéphane Demeter,
Paula Dumont, Murielle Lesecque,
Griet Meyfroots, Cecilia Paredes
en Brigitte Vander Bruggen

EINDREDACTIE IN HET NEDERLANDS

Paula Dumont

EINDREDACTIE IN HET FRANS

Stéphane Demeter

SECRETARIAAT VAN REDACTIE

Murielle Lesecque

COORDINATIE VAN ICONOGRAFIE

Paula Dumont en Julie Coppens

COORDINATIE VAN DE DOSSIER

Murielle Lesecque

AUTEURS/ REDACTIONELE MEDEWERKING

Bruno Campanella,
Anne De Bardzki-Granon,
Odile De Bruyn, Yannik Devos,
Denis Diagre, Paula Dumont,
Eric Hennaut, Valentine Jedwab,
Roger Langohr, Catherine Leclercq,
Géry Leloutre, Isabelle Leroy,
Hubert Lionnez, Michel Louis,
Cristina Marchi, Elena Marinova,
Cristiano Nicosia,
Luc Teper, threetwoshoot,
Brigitte Vander Bruggen,
Ann Voets, Luc Vrijdaghs

VERTALING

Gitracom, Hilde Pauwels, Erik
Tack, Ubiquis Belgium NV/SA.

NALEZING

Koenraad Raeymaekers, Wim Kenis,
Coralie Smets, Tom Verhofstadt en
de leden van het redactiecomité

VORMGEVING

La Page sprl

ONTWERPER VAN DE MAQUETTE

The Crew communication sa

DRUK

IPM printing

VERSPREIDING EN ABONNEMENTENBEHEER

Cindy De Brandt, Brigitte
Vander Bruggen.
bpeb@sprb.irisnet.be

BEDANKINGEN

Constantin Brodzki, Danielle Scherens

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Bety Waknine, directeur-generaal
van Brussel Stedenbouw en Erfgoed/
Gewestelijke overheidsdienst
Brussel, CNN – Vooruitgangstraat
80, 1035 Brussel.

De artikelen zijn gepubliceerd
onder de verantwoordelijkheid
van de auteurs. Alle rechten voor
het reproduceren, vertalen of
herwerken zijn voorbehouden.

CONTACT

Directie Monumenten en
Landschappen – Cel Sensibilisatie
CNN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel
<http://www.erfgoed.brussels>
broh.monumenten@gob.irisnet.be

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen
om alle reproductierechten te betalen
toch nog gerechtigden zijn die niet
gecontacteerd werden, dan worden zij
verzocht zich kenbaar te maken bij de
Directie Monumenten en Landschappen
van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

LIJST MET AFKORTINGEN

AAM – Archives d'Architecture Moderne
Afdeling TLSE – Tuin, landschap
en stedelijk ecosysteem,
ARA – Algemeen Rijksarchief
ARB – Académie royale de Belgique
DCBSE – Documentatiecentrum van
Brussel Stedenbouw en Erfgoed
DML – Directie Monumenten
en Landschappen
GOB – Gewestelijke
Overheidsdienst Brussel
IWONL – Instituut tot Aanmoediging
van het Wetenschappelijk Onderzoek
in Nijverheid en Landbouw
KBR – Koninklijke Bibliotheek van België
KIK-IRPA – Koninklijk Instituut voor
het Kunstpatrimonium / Institut
royal du Patrimoine artistique
KMKG – Koninklijke Musea voor
Kunst en Geschiedenis
SAB – Stadsarchief Brussel
ULB – Université Libre de Bruxelles

ISSN

2034-5771

WETTELIJK DEPOT

D/2017/6860/016

Cette revue paraît également
en Français sous le titre
Bruxelles Patrimoines.

Erfgoed Brussel Reeds verschenen

001 - November 2011
Terug naar school

002 - Juni 2012
De Hallepoort

003-004 - September 2012
De kunst van het bouwen

005 - December 2012
Hôtel Dewez
Extra nummer 2013
Het erfgoed schrijft onze geschiedenis

006-007 - September 2013
Brussel, m'as-tu vu ?

008 - November 2013
Industriële architectuur

009 - December 2013
Parken en tuinen

010 - April 2014
Jean-Baptiste Dewin

011-012 - September 2014
Geschiedenis en herinnering

013 - December 2014
Cultusgebouwen

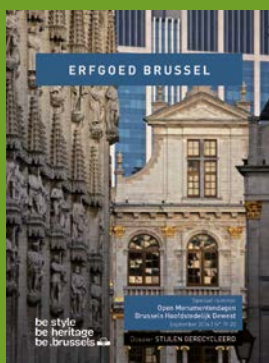
014 - April 2015
Zoniënwoud

015-016 - September 2015
Ateliers, fabrieken
en kantoren

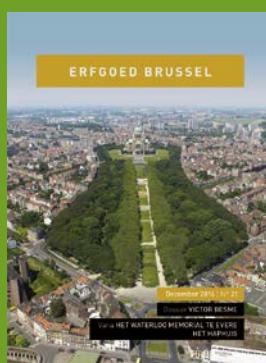
017 - December 2015
Stadsarcheologie

018 - April 2016
De Gemeentehuizen

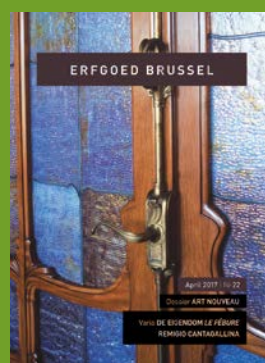
Laatste nummers

019-020 - September 2016
Stijlen gerecycleerd

021 - December 2016
Victor Besme

022 - April 2017
Art nouveau

www.erfgoed.brussels

BRUSSEL STEDENBOUW EN ERFGOED
GEWESTELIJKE OVERHEIDSDIENST BRUSSEL

20 €

ISBN 978-2-87584-144-5